

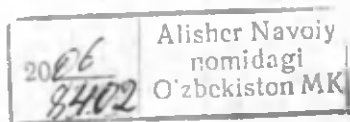
65.6 Ривожланган тэмлэ- катлар иқтисоди

Таниқли олим Мехлис Сулейменов йигирма йил давомида АҚШда ўн тўрт мартаба бўлди: 1975 ва 1977 йилларда тупроқ емирилиши ҳимояси назарияси ва амалиётини ўрганди, 1986 йилда галла етиштириш иқтисоди билан танишди. Бу уч сафар АҚШнинг қуруқ иқлимли минтақаларида кузги ва баҳорги бугдой етиштириладиган Буюк Текисликларда ўтди.

1992 ва 1993 йилларда муаллиф АҚШнинг Маккажўхори Минтақасига уч мартаба сафар қилди. Бу ерларда у фермер хўжалиklarининг ташкил қилиниши ва уларнинг иқтисодини мукамал ўрганди. Ўсимликшunosлик бўйича Халқаро Конгрессда қатнашди.

Китоб деҳқончилик, ўсимликшunosлик, АҚШ қишлоқ хўжалиги иқтисоди муаммолари билан қизиқувчи кўплаб китобхонларга ва соҳа мутахассисларига фойдали бўлиши табиийдир.

Ю32214
2

ISBN 5-638-01415-2

© Издательство "Кайнар", 1994 г.
© Абу Али ибн Сино номидаги
тиббиёт нашриёти, 2000.

СУЪБОШИ ЎРНИДА

Сулейменов Мехлис Қосимович — ўсимликшунослик ва деҳқончилик соҳасидаги етук олим, қишлоқ хўжалик фанлари доктори, профессор, Қозоғистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги. У 1960 йилда Қозоғистон Давлат қишлоқ хўжалик институтини тугатди ва Қозоғистон ғаллачилик хўжалиги илмий-тадқиқот институтида фаолият кўрсата бошлади. М.Қ. Сулейменов бу институтда 32 йил ишлаб аспирантликдан директор ўринбосари, 1985 йилдан 1994 йилгача институт директори лавозимларида ишлади. 1990 йилда академик М.Қ. Сулейменов МДХ олимлари ичида биринчи бўлиб тупроқни қайта ишлаш Шарқ-Ғарб Халқаро ташкилоти қўмитаси аъзоллигига сайланди. 1992 йили уни Халқаро ўсимликшунослик Конгресси доимий қўмитасига аъзоликка сайлашди.

1996 йили эса Халқаро Бугдой ташкилоти раҳбарлик кенгашига аъзо бўлди. Шунинг билан бирга, 1994 йилдан Халқаро иқтисодий ривожланиш ташкилоти аъзоси ва бу ташкилот билан М.Қ. Сулейменов ҳозиргача ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Академик М.Қ. Сулейменов Қозоғистон Республикасининг таниқли жамоат арбоби. У икки марта Қозоғистон Республикаси Олий Кенгаши депутаты, кўплаб нишон ва медаллар соҳиби.

У машҳур олим сифатида АҚШ да (14 маротаба), Канадада (6), Францияда (8), Германияда (13), Ҳиндистонда (3), Туркияда (3), Сурияда (3) ва Дания, Голландия, Польша, Венгрия, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Корея ҳамда Мўғулистонда бўлди. Академик М.Қ. Сулейменов тупроқни ҳимоя қилиш ва ишлаш тизими ҳамда деҳқончилик, ғалла етиштиришда тезкор технология, алмашлаб экиш фани ва амалиётида салоҳиятли олим. Бу

соҳада у 120 дан зиёд илмий мақолалар муаллифи, 12 фан номзодининг раҳбари.

Олимнинг оламшумул шуҳратида оила аъзолари: рафиқаси Раиса Петровна, ўғиллари Радий ва Максим, келинлари Елена ва Наталия, неваралари Илём ва Темурланнинг ёрдами ҳам бор.

Ҳозирда академик Меҳлис Сулейменов Қурғоқчил ҳудудларда қишлоқ хўжалик тадқиқотлари Халқаро маркази (ИКАРДА) Марказий Осиё ва Кавказ орти давлатлари бош алоқачиси (Тошкент, 1997) вазифасида ишляпти ва республикамизда қишлоқ хўжалик фани ривожининг ҳорижий давлатлар тажрибаси билан ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда самарали меҳнат қилмоқда.

Мазкур китоб республикамизда ғалла етиштириш муаммоларида кўплаб ечимларни ҳал қилишда ёрдам беради, деган умиддамиз.

ЗАРУР ҚЎЛЛАНМА

Ўзбекистон жадал ривожланаётган мамлакат бўлиб, унинг иқтисодида қишлоқ хўжалиги муҳим ўринни эгаллайди. Мустақилликнинг қўлга киритилиши, бозор иқтисодига ўтиш ислохотлари, меҳнатни ташкил қилишнинг янги шакллари ва ҳосил қилиниши, хусусий мулкка асосланган фермер ва деҳқон хўжаликлари тармоқларининг кенгайиши ривожланган давлатларнинг илғор тажрибалари билан танишиш ва жорий қилишни талаб қилади.

Бу соҳада ўзимизнинг ва Ғарбнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини яхши билган иқтидорли мутахассиснинг фикрлари, таҳлили ва хулосалари билан танишиш жуда фойдалидир. Фикримизча Қозоғистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, қишлоқ хўжалик фанлари доктори, профессор М.Қ. Сулейменовнинг “Америка қишлоқ хўжалиги” китоби ана шундай фойдали манбаалардан биридир.

Катта илмий тадқиқот институтининг раҳбари сифатида у жуда кўплаб ҳориж давлатларида бўлди. ИКАРДА тизимидаги ишлаётган дунёнинг таниқли олимлари билан ҳамкорлик қилиб, ғарб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги муаммолар, яхши ва нуқсонли томонларини, илғор тажрибаларини, иқтисодини мукамал таҳлил қилишда илмий ва амалий билимларни тўплади, тажриба орттирди.

Профессор М.Қ. Сулейменов АҚШда 14 мартаба бўлиб, бу мамлакатнинг деҳқончилик ва чорвачилиги билан танишди. Бу АҚШда ғалла ишлаб чиқаришда фермерлар фаолияти, тажрибаси, фан ютуқларининг жорий қилиниши, маҳаллий ва марказий илмий тадқиқот ташкилотларининг фаолияти, айниқса деҳқончиликда туپроқни қайта ишлаш ва эрозиядан муҳофаза қилиш тизимларини мукамал ўрганиш натижаларини жамлаб,

жуда енгил ўқиладиган, кўплаб фойдали илмий амалий манбааларни ўзида жамлаган “Америка қишлоқ хўжалиги” деб номланган китобни тайёрлади.

Унинг Америка қишлоқ хўжалиги ҳақидаги хулосалари теранлиги, аниқлиги билан ажралиб туради. Ўйлаймизки, Ўзбекистонлик ўқувчилар ҳам бу китобдан ўзлари учун кўплаб фойдали маслаҳатларни оладилар.

Фикримизча, қишлоқ хўжалигини юритишда собиқ Иттифоқ ва Америка тизими таққоси: ишни ташкиллаштириш, иқтисод, ишлаб чиқариш, сотиш, ҳукумат дастурларининг ишлаши каби маълумотлар ўқувчилар учун жуда қизиқарли.

Шу билан бирга, бу китоб фақат деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳақидагина эмас, балки унда фермерлар, бизнесменлар, ҳукумат вакиллари, ўқитувчилар, профессорлар ҳаёти, оиласи, озиқ-овқат етиштиришдек муқаддас ишдаги ташвиш ва режалари ҳақида ҳам қизиқарли чизгилар бор.

Ишончимиз комилки, мазкур китоб кенг ишлаб чиқаришдаги тажрибалар таҳлили, қишлоқ хўжалигидаги илғор ютуқларни умумлаштириш, меҳнат ва унинг натижасини жорий қилиш каби асосий омилларни қамраб олганлиги учун ҳам қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда фанга ҳам, амалиётга ҳам хизмат қилади.

қишлоқ хўжалик фанлари
доктори, профессор
С.Ю. Юсупов,

қишлоқ хўжалик фанлари номзоди
Н.А. Бобоқулов

МУАЛЛИФДАН

Мен йигирма йил мобайнида АҚШда етти мартаба бўлдим. Кейинги уч-тўрт йил ичида яна етти мартаба АҚШда бўлишимга тўғри келди. 1975 ва 1977 йилларда тупроқ емирилиши ҳимояси назарияси ва амалиётини ўргандим. 1986 йил ғалла ишлаб чиқариш иқтисоди билан танишдим. Бу уч сафарни АҚШнинг қуруқ иқлимли минтақаларида кузги ва баҳорги буғдой етиштирилаётган Буюк Текисликларида ўтказдим. Техас, Канзас, Небраска, Монтана, Шимолий Дакота, Жанубий Дакота ва Колорадо штатларидан ўтдим.

1992 ва 1993 йилларда мен уч мартаба АҚШнинг Маккажўхори минтақасида — Айова, Иллинойс, Миссури ва Висконсин штатларида бўлдим. Бу ерларда фермерлар хўжалигини ташкил қилиш ва унинг иқтисодини ўргандим. Ўсимликшунослик Халқаро Конгрессида қатнашдим. Бундан ташқари Қозоғистон президенти Н.А. Назарбоев делегацияси билан 1989 йилда қисқа муддатда АҚШда бўлдим. Менинг илмий сафар хабарларим “Простор” журналида, “Целиноградская правда”, “Акмолинская правда” газеталарида чоп қилинди. Бу мақолаларни алоҳида қилиб, тўплам сифатида ўқувчилар диққатига ҳавола қилинаётган ушбу китобни ёздим. Ўйлайманки, китоб деҳқончилик муаммолари, ўсимликшунослик, АҚШ қишлоқ хўжалиги иқтисодига қизиқувчилар, ўрганувчилар учун фойдали бўлади. Бундан ташқари унда Америка қишлоғи вакиллари ва фермерлари фаолияти ҳам батафсил ёзилган.

Менингча, бу китоб бозор иқтисоди шароитида фермернинг ҳаёти ва меҳнати ҳақида ўқувчига маълум тасаввур беради.

АМЕРИКА БЎЙЛАБ ИККИ САФАР

Қишлоқ хўжалиги соҳасида собиқ СССР ва АҚШ ўртасида ўзаро ҳамкорлик ҳужжатларида тупроқнинг шамол эрозиясига қарши кураш дастури қабул қилинган эди. 1974 йили 6 кишидан иборат америкаликлар делегацияси собиқ Иттифоқнинг турли туманларида бўлиб, бу ерда тупроқ эрозиясига қарши кураш соҳасида бажарилаётган ишлар ва бу соҳадаги илмий тадқиқотлар кўлами билан танишишди. Мана энди биз жавоб ташрифи билан Америкага учаётимиз.

Делегацияни собиқ Қозоғистон ССР қишлоқ хўжалик министри М.Г. Моторико бошқарди. Гуруҳнинг уч аъзоси — тупроқнинг шамол эрозияси бўйича таниқли мутахассислар: Госсен Э.Ф. — Бутуниттифоқ ғаллачилик хўжалиги илмий тадқиқот институти директори муовини, Шиятий Е.И. — шу институтнинг эрозия жараёнлари физикаси лабораторияси мудирини, Рябов Е.И. — Ставропол қишлоқ хўжалиги илмий-тадқиқот институти тупроқни эрозиядан ҳимоя қилиш бўлими мудирини. Мени делегация таркибига мутахассис-таржимон сифатида кўшишди.

Вашингтон аэропортида бизни мистер Шлюзнер кутиб олди. У АҚШ қишлоқ хўжалиги департаменти илмий-тадқиқотлар хизмати бўлими мудирининг муовини экан. Э.Ф. Госсен уни таниб қолиб хурсанд бўлиб саломлашиб, у томонга юрди. У ҳам бунга жавобан юзига табассум югуртириб, бироқ ўнг қўлини ёнига маҳкамроқ қисиб америкачасига саломлашди. Саломлашди-ю, ортидан душанба кунига учрашишга ваъдалашиб биз билан хайрлашди. Бизни шаҳарга элчихонамиз ходими олиб борди. У меҳмонхона раҳбарияти билан келишиб бизни меҳмонхонага жойлаштирди. Биз 20 долларли хоналарга жойлаштиришни сўрадик. Улар кўнди, лекин 40 сент қўшди. Ҳар қайсимизга икки ўринлидан алоҳида-алоҳида хона

ажратишибди. Кейинчалик биз икки ўринли хоналарга икки кишидан жойлаштиришини илтимос қилдик. Шу билан харажатларимизни бир оз қисқартирдик, меҳмонхонада яшаш жуда қиммат бўлиб ҳар кунига 12 дан 15 долларгача экан.

Мамлакатнинг ғалла минтақаси бўлган Небраска, Канзас ва Монтана штатларига уюштирилган саёҳатда, бизга АҚШ тупроқни ҳимоя қилиш Хизмати илмий-техник марказининг агрономия бўлими мудир Уилям Хейес бошчилик қилди. У яқинда эллик ёшга тўлган, олти фарзанднинг отаси. Аксарият америкаликлар сингари ҳаминша бардам одам. Суҳбатдошлари билан тез тил топишиб кетадиган билимдон мутахассис.

Вашингтондан Небраска штати пойтахти Линколнга учатаётганимиздаёқ тупроқ ҳимояси хизмати ишлари билан таниша бошладик. “Мазури” — хитоб қилди Хейес, мени самолёт иллюминаторига тортиб. Самолёт қанотлари тагида улкан дарё кўринди. “Миссури” — қайта сўрадим мен. “Ҳа, ҳа Мазури!” — дея завқ-шавқ билан жавоб берди Билл.

Биринчи кунларда менинг америкача талаффузга ўрганишим анча қийин бўлди, лекин ишчилар ва фермерлар нутқида алоҳида америкача талаффузни бошқа эшитмадим. Русча илмий атамаларда култиватор, трактор, ротация ва бошқа катор чет эл сўзлари кўп. Шу билан дунёнинг барча тупроқшунослари бир оз истеҳзо билан қоратупроқ, бўзтупроқ, кўнғиртупроқ каби сўзларни кўплаб ишлатишади.

Миссури дарёсининг ёйилиб оқаётган ҳавзаси устидан учаётибмиз. Террассалар чегаралари аниқ кўриниб турибди. Бошқа кўплаб штатлардагидек бу ерда ҳам тупроқ эрозиясига қарши курашиш ишлари қониқарли даражада ташкил этилган. Шунинг билан бирга нафақат юзалаб ишлов ва полосали деҳқончилик кенг қўлланилади, балки полосали, ҳар хил типдаги террассалар ва ўтлоқлар сувини чиқариш усуллари ҳам яхши ташкил қилинган.

Шунга қарамасдан, тупроқ эрозияси АҚШ учун ҳам долзарб муаммолигича қолмоқда. Самолётда биз Боизман (Монтана штати) шаҳри яқинида ва Небраска штатининг шимолий ва марказий туманларида эрозияга учраган ҳудудларни кўрдик. Баъзи бир ерларда тупроқ кўчиши ўн олти метр кенгликкача етган.

Бизда ҳам, Америкада ҳам тупроқ эрозияси муаммосига аллақачон барҳам берилган, — деган гапларни эшитганмиз. Бу албатта, нотўғри. 1934 йил 11 майдаги машҳур тўзон худди шу куннинг ўзида ҳавога 300 миллион тонна тупроқни учириб кетганди. Ҳайрият бу ҳол бошқа қайтарилмади. Аммо тупроқ ҳимояси хизматининг ҳисоблари бўйича, АҚШда ҳар йили фақатгина Буюк Текисликлар худудидан эрозияга учраётган майдонларнинг ўзи 1 миллиондан 6 миллион гектаргача этади. Эллигинчи йилларда шамол эрозияси қамраб олган майдонлар ҳажми “тўзонли ўттизинчи” йиллардагидан ҳам кўпроқ бўлди.

Линколнда таниқли профессор Томас Маккала ва до-рилфунуннинг бир гуруҳ олимлари билан суҳбатлашдик. Маъруза вақтида у доимо америкаликлар учун хос бўлган одат бўйича бир ҳовуч тангани чўнтагидан олар ва қайтадан чўнтагига жойлар ва бу ишни узликсиз давом эттирди.

Томас Маккала таниқли микробиолог, тупроқни анғизли (ўсимликлар қолдиғи билан ёпиб) ишлов бериш назарияси билан боғлиқ тадқиқотлар олиб боради. У ўз маърузасида ўсимлик қолдиқлари дала юзасида қолганда тупроқда кечадиган микробиологик жараёнлар хусусида олиб борилган кўп йиллик илмий тадқиқотлар натижалари ҳақида батафсил тўхталди. Масала шундаки, 1 йилда 720 мм ёғин тушадиган Линколн штати шароитида ерни ағдармасдан ҳайдаш буғдой ва маккажўхори ҳосилини баъзида камайтириб юборади. Профессор эса анғиз қолдиқлари заҳарли чиқиндилар ажратиши мумкин, бу чиқиндилар галла ўсимликлари ривожига салбий таъсир кўрсатади деб ҳисоблайди.

Маккала бизда мустаҳкам иродали, лекин амалиётдан ажралиб қолган олим сифатида таассурот қолдирди.

Унинг маърузаси мазмунидаги асосий фикрлар, олим номидан матбуотда бир неча йил муқаддам чоп қилинган эди. Янгилари эса нозик тадқиқотлар натижаси эди.

Иккинчи бўлиб профессор Витман маърузага чиқди. Унинг тадқиқотлари маккажўхори етиштиришда ерни иложи борича кам ишлаш билан боғлиқ эди. Роппа-роса бир соатдан кейин у бизга анғизли ерда аъло даражада маккажўхори экаётган “буффало” сеялкасини намойиш қилди. Қўшни даладаги тракторчи эса бегона ўтлар қоплаган шудгор ерни ағдармасдан ҳайдарди.

Чимқирқар игнасимон тагжойга эга бўлиб, бу қисм тупроқни майдалаб ва қирқилган бегона ўтларни силки-тиб, тупроқдан тозалар эди. Бу қўшимча жараён нам тупроқни ишлашда, албатта, ортиқчалик қилмасди. Филдиракли трактор тўхтади ва кенг елкали, ковбойларнинг мойга ботган коржомасини кийиб олган йигит ерга сакраб тушди. Лаборант-механизатор, Канзас штатидан бўлиб, ўзи асли чех миллатига мансуб экан. Э.Ф. Госсен чимқирқар плугнинг панжалари орасида суюқ гербицид ёки ўғитлар, дорилар тўқувчи найчалари борми ёки йўқлиги билан қизиқди. Тракторчи йигит йўқ дегандай бош чайқади ва плуг пичоқларини тозалаш мобайнида найчаларга кўзи тушиб, ҳаяжонини яшира олмади. Маълум бўлдики, лаборантлик тажрибаси унда ҳали анча кам экан.

Дорилфунундан кейин бизни Линколннинг Биринчи миллий банкига таклиф этишди. Банк ходимаси қисқагина салом-алиқдан кейин, техника янгиликларини намойиш қила бошлади. У бир лаҳзада ўз ҳисоб рақамидан 10 доллар олди. Бу ишни автомат машина бажарди. Нима ҳам дердик, гап пулга келиб тақаладиган ҳар қандай ишга америкаликлар алоҳида эътибор беришади. Зангори экран кўрсатувларини томоша қилар эканмиз бунга янада ишонч ҳосил қилдик.

Ойнаи жаҳондаги бир кўрсатувда, уч нафар эр-хотинлар саҳнага чиқишди. Кўрсатув бошловчиси, қисқа савол-жавоблардан кейин учала аёлга ҳам бир ликопчадан торт улашди ва биринчи бўлиб йўлдошининг юзига қойилмақом қилиб торт чаплаган хонимга 20 доллар берилишини эълон қилди. Аёллар эса пинагини ҳам бузишмади. Мукофот пули миқдори ортиб борди ва у 100 долларга етганида учала аёл ҳам ким ўзарга ўз умр йўлдошлари юзига торт йўллашди. Мукофот ўз умр йўлдошининг юзини қолган иккаласидан ҳам кўра бошлаб расво қилган хонимга тегди. Эртаси куни бу “ҳазил” саҳна кўринишини америкаликларга сўзлаб бердим. Ҳамсуҳбатларимдан бири бу тахлитдаги кўрсатувларни томоша қилмаслигини, лекин 100 доллар учун бундай саҳналарда жону дили билан қатнашиши мумкинлигини айтди.

Яна банкка қайтсак. Мана, ўнинчи қаватдамиз. Бу ердаги кичикроқ залда банк раҳбарияти ташкил қилган йиғилиш ўтказилаяпти. Банк президенти фермерларга ёрдам бериш ҳақида гапирмоқда, аниқроғи, фермерлар

кредит ҳисобидан янги техника, ўғит, уруғлик ва бошқа кам-кўстлар олиши мумкин. Куз ва қишда қарзни узишади.

Лекин қарздан қутилиш ҳамма вақт ҳам насиб қилавермайди. Бу тўғрида расмий ҳисоб-китоб ахборотномаси мавжуд. 1975 йили америкалик фермерларнинг умумий даромади 26,5 миллиард доллар бўлиб, қарzlари 30 миллиард долларни ташкил қилди, яъни фойдадан кўра қарздорлик ошиб кетди. Агар мамлакатнинг жануби ва шарқида йирик фермерлар миллионлаб даромад олишини ҳисобга олсак, Американинг ғалла минтақасидаги кўплаб фермерларнинг молиявий аҳволи бизга аён бўлади.

Небраска, Канзас ва Монтаналик фермерлардан йиллик даромад ҳақида сўраганимизда бош қашиб ва жавобдан салгина чўчиброқ: — ҳамма нарса бўлиши мумкин. Йил-йилга ўхшамайди. Ҳаммаси нарх-навога боғлиқ, у эса ҳар кун и ўзгариб туради, — дейишди.

Канзасда Манхэттен ва Любилин оралиғидаги йўлда бизни фермер Мьюли хўжалиги билан таништиришди. Хўжалик штат марказида жойлашган. Йиллик ёғин миқдори 600 мм. Ферма анча йирик — қарийиб 200 гектар ер майдонига эга. Маккажўхори ҳамда жўхорини ғалла ва силосга, яна шунингдек кузги буғдой ҳам экади. Қишга мол сотиб олиб семиртиришади, баҳорда гўштта топширишади. Фермернинг ўзи 45 ёшларни қоралаган савлатли киши. Ўн беш ва ўн тўрт ёшли икки нафар ўғли бўлиб, улар мактабда ўқишади. Ўрим пайтида комбайн ҳайдовчисини ёллайди.

Даромад ҳақидаги саволимга Мьюли шундай жавоб қайтарди:

— Ғалланинг бир қисмини силос учун қолдирдим. Нарх-навонинг кўтарилишини кутаётибман. Ҳозирча мўлжаллаганимдек бўлмаяпти — ўтган йилдаги ғалла баҳоси кўтарилишидан кейин диклайн (пасайиш — М.С.) бошланди. Устига-устак техника нархи ўсди. Ўғитларнинг нархи 30% га ошганлигидан, ушбу баҳорда далага энг кам миқдорда ўғит бердим.

Бу ўзига анча тўқ фермернинг гапи. Фермер кўшинисининг қарийиб битказиб кўйилган ҳовлисига қараб ҳам шундай хулосага келиш мумкин. Ҳаётнинг қийинчиликлари ҳақида бамайлихотир гапиришидан унинг асаблари

мустаҳкамлигини сезасан киши. Ростини ҳам шу, аёвсиз рақобатда фақат кучлиларгина яшаб қолади.

Кутилаётган ҳосил қандай бўлади — деган саволимизга ўйлаброқ жавоб қайтарди: “Ҳар бир акрдан қирқ бушел (ҳар гектардан 26,6 центнер), агар об-ҳаво меъёрида бўлса”.

— Брейкивен (йилни чиқимсиз якунлаш) учун қанча ҳосил етарли бўлади?

— Ўримдан кейин бугдой нархи қанча бўлишига ким кафолат беради? — саволимизга савол билан жавоб қайтарди у.

— Чорванинг фойдаси қандай?

— Аҳвол мураккаб. Канзассити қушхонасида қорамол гўштини сотиб олиш нархи ҳар 100 фунтга 50 доллардан январда 28 долларгача пасайди. Озуқа қимматлашиб бормоқда, натижада фермерлар зарар кўрмоқда. Албатта, ҳозир нарх-наво кўтарилиб борапти, лекин бу ўтган йиллардагидан анча паст.

— Вазиятдан чиқиш йўли қандай?

— Ваҳимага тушиш шарт эмас. Бизнинг энг катта нуқсонимиз нарх кўтарилганда, унинг пасайишини эсдан чиқариб қўямиз. Нарх пасайиб кетганда эса хаёлимизда энди нарх ҳеч қачон кўтарилмайдигандек туюлади. Ҳар хил шарҳловчиларнинг нарх пасайиши, таназзул ҳақида узлуксиз шовқин-сурон кўтаришлари ҳам одамни чалғитади.

Ҳукуматнинг олдинги дастурлари ва озиқ-овқатларнинг нархини пасайтириш сиёсати натижасида, жуда кўплаб муаммолар келиб чиқади. Ёрдамга берилган пул фақат талваса муддатини чўзади, холос. У сўзларини якунлар экан, фермер қўшнисининг янги ҳовлисига қараб хўрсинди ва қатъий оҳангда деди: “Маҳкам туриш ёки ўйиндан чиқиш керак!”.

Небраска ва Канзас штатларидаги ғаллачилик фермерлари 200—240 гектар, деҳқончилик учун табиий иқлим шароити анча ноқулай ва ҳайдалмаган ерлар майдони кўп бўлган Монтана штатида фермерларнинг ер майдони 500—600 гектаргача. Фермерлар сони муттасил камайиб, ҳозирда улар сони 3 миллионни ташкил қилади. Яъни, 1940 йилдан ҳозирга қадар, икки баробар камайган.

Ўрта Фарб фермерлари — асосан Европанинг шимол қисмидан келганлар. Ўнлаб йиллар давом этган кучли танланиш натижасида Таф гайз (маҳкам йигитлар), деб ном-

ланувчи одамлар гуруҳи таркиб топган. Бу одамлар характеридаги бош хусусиятлардан бири — улар ҳаётнинг ҳар қандай ўйинларига: ҳосилсизлик, нарх-наво пасайиши, яккалик, машина, трактор, ўғитларни сотувчи ва маҳсулотларни олувчи монополияларнинг турли ғаламисликларига чидам билан тик туришади. Ўрта ҳол фермер-ғаллакор, ёши эликларда бўлишига қарамасдан соғлом, бақувват, сочини доим қиртишлаб юради, соқол ҳам, мўйлов ҳам қўймайди ва шунингдек, у кўриқда голф ўйнамайди. Унинг ўйинлари мураккаброқ. Масалан, кўп қиррали, жонга тегар тижорат эълонлари шулар жумласидан. Ойнаи жаҳонни қўйсанг бир фирма тракторини сотиб олишга аврай бошлайди, ойномада эса бошқа бир фирма култиватор сотиб олиш ҳақида тавсия беради, рўзномани ўқий бошласанг — энг кўринарли жойида учинчи бир фирманинг сеялкаси.

Фақатгина тажрибали, эҳтиёткор, муғомбир фермергина рекламанинг ранг-баранглиги, жилолари олдида ўзини йўқотмайди ва фол очиб ўтирмайди. Қишлоқ хўжалик машиналари чиқарадиган “Жон Дир”, “Интернэйшнл харвестер”, “Уайм” каби кучли фирмалар фермерларни энг замонавий техника билан қуроллантирадилар. Шунинг билан улар фермерларни доимий қарздор қилиб қўйишади.

Солиқ муаммоси ҳам бор. Бирор қимматга эга нарса борки, ҳаммаси солиққа тортилади. Қизиғи шундаки, солиққа тортиш ишида ҳам жуда кўп нозик жиҳатлар мавжуд. Бир нарсанинг ўзига турли хил фоизларда солиқ тўлаш имконияти мавжуд экан. Айтайлик, маълум бир мулкка эга фермер ана шу мулки учун давлатга анчагина солиқ тўлайди. Агар, у ҳаёт вақтида шу мулкни қимматбаҳо қоғозларга айлантириб ўз оиласи аъзоларига бўлиб берса, унда солиқнинг умумий ҳажми камаяди. Шу боисдан ҳам фермер солиқ соҳасидаги нозик жиҳатларга доимо сезгир бўлиши, уни ўзининг фойдасига ҳал қила билиши керак.

Шунинг учун ҳам капиталистик давлатларда ҳар хил адвокатлар, маслаҳатчилар ва шу кабилар беҳад кўп-ки, фермерга мўмай пул эвазига маслаҳат бериб, у ёки бу вазиятдан энг кам йўқотиш билан чиқиш йўл-йўриқларини кўрсатади.

Канзасга қилган сафаримизда бизга Канзас дорилфунунининг профессори, эрозияли жараёнлар назарияси соҳасидаги таниқли олим Нил Вудраф ҳамкорлик қилди. Бизнинг олимларимиз фундаментал ишлар билан таниш, ҳозир эса бу ишларни лабораторияда кўриш имкони туғилди. Бизга “шамол туннели” деб номланган қурилма жуда ёқди. Бу қурилма топшириқ бўйича шамол эрозиясини худди тақлид қилгандек намойиш қилди. Лабораторияда ишлаб чиқилган математик қоидалар тупроқни шамол ва сув эрозиясидан сақлашнинг энг қулай агро-техника усуллари ишлаб чиқишда жуда қўл келади.

Канзас штатининг қоқ марказида Абилин шаҳри қад кўтарган. Бу шаҳарда Кўшма штатларнинг 34-чи президенти Дуайт Эйзенхауэр туғилган. Лекин, сайёҳлар бу ерга нафақат президент мемиоралини, балки кўп ҳолларда ўтган аср охирида қурилган ва қайта таъмирланган эски шаҳар обидаларини томоша қилиш учун ҳам келишади. Абилин Ёввойи Фарбнинг чегарасида жойлашган. Шу ерда Техасдан чиққан ва шарққа йўл олган машҳур пода ҳайдаш йўли тутаган. Шу ерда маст-аласт ковбойлар (пода ҳайдовчилар) ўзаро ҳисоб-китобларни колтлар (тўппонча) ёрдамида ечишган. Шаҳарнинг энг машҳур жойларидан бири, Техас кўчаси ва Аламо салуни бўлган. Шаҳарнинг энг обрўли кишилари (ҳозир ҳам) биринчи шерифлар (полислар) — Том Смит ва Ёввойи Билл Хиккок эди. Биринчиси ҳуқуқ асосларини мушт ёрдамида, иккинчиси тўппонча ёрдамида тушинтирар эди. Биринчисини болта билан чопиб, иккинчисини пешонасидан отиб ўлдиришган.

Абилин шаҳри нон давридаги Канзаснинг биринчи ғалла жўнатиш пунктидир. 1871—1872 йилларгача бу ерлар деҳқончилик учун яроқсиз, деб ҳисобланар эди. Лекин шаҳарнинг ёш мери Т.С. Генри кузги буғдой экишни беш акрда бошлаб, тезда ғалла майдонларини ўн минг акрга етказди. Бугунги кунда штат 5 миллион гектарга буғдой экади ва ҳақли равишда американинг “нон савати” деб номланади.

Канзас штатининг тамғаси марказида буғдой бошоғи тасвирланган. Канзасликлар фикри бўйича кузги буғдой бошоғи — “турки ред” — турк қизил бошоғи бўлиб, Россиядан келтирилган. Америка буғдой минтақасидаги барча навларда “қизил турк”дан чиққан “қрим” ва “шаркоф” (харков) каби номлар бор.

Йилига 450—600 мм ёғин тушадиган Канзас ва Не-брасканинг Марказий қисмларида уч пайкалли “шудгор—буғдой—жўхори” ва икки пайкалли “шудгор—буғдой” алмашлаб экиш устуворлик қилади. Уч пайкалли алмашлаб экишда тупроқни механик ишлов беришдан кимёвий ишлов беришга алмаштирилади. Жўхори дон, силос учун экилади ва бу минтақада асосий ем-хашак экини ҳисобланади.

Нима учун фақат тоза шудгорга экин экиш амалиётда кенг тарқалган?

Маҳаллий фермер деҳқончиликдаги юз йиллик тажрибаларидан шудгорда кафолатли ҳосил олинади деган хулосага келди.

Шудгорсиз экин фермер ҳаётини қимор ўйинига ўхшатиб қўяди: агар об-ҳаво яхши келса — ютасан, агар қурғоқчилик бўлса — ютқазасан. Мабода, қурғоқчилик йиллари кетма-кет такрорланса хонавайрон бўласан. Ворислар икки йилда бир ҳосил олишга рози бўлганликларича минглаб фермерлар хонавайрон бўлишди. Қуруқ иқлимга эга бўлган бу ерлик фермерлар бугунги кунда деҳқончиликнинг ҳозирги тизимини ўзгартиришга қайғурмайдилар ҳам.

АҚШнинг деҳқончилик тизимини таҳлил қилганда, буғдой ғаллачиликда етакчи экин эмаслигини унитмаслик лозим. Биринчи ўринни маккажўхори эгаллаб, ўта қулай иқлимга эга бўлган (800 мм дан юқори) Маккажўхори минтақасида жуда юқори (40 центнер ва ундан юқори) ҳосил беради ва соя билан чорвачиликнинг омукта емга бўлган талабини қондиради. Соя уни ишлаб чиқариш 13 миллион тонна бўлиб, бу кўрсаткич мамлакатда дон оқсил ишлаб чиқаришдан ўн карра кўп.

Бу вазиятда мамлакатда буғдой донига бўлган талаб катта эмас. Ҳукумат ҳозирги вақтгача экинзорларни бузилишдан сақлаш бўйича кўплаб чора-тадбирлар кўрди. Ана шу чора-тадбирлар дастури бўйича маълум бир экинзор майдони фойдаланишдан чиқарилади. Давлат шундай қарорга келган фермерларнинг ҳосилига қўшимча ҳақ ёки енгил имтиёз беради.

Америкаликлар ўз тизимининг ҳақчил эканлигини таъкидлашни яхши кўради. “Бизда эркинлик” — изоҳлашди ҳамсуҳбатларимиз.

— Фермер қанча шудгорга эга бўлишни хоҳласа, шунча ерни шудгор қилади. Хоҳласа — эллик, хоҳласа — ўн фоиз.

— Юзинчи меридианда қанча фермерлар ҳукуматнинг бу дастурини қўллаб-қувватламади? Жавоб унча аниқ бўлмади.

— Бир — икки фоиз.

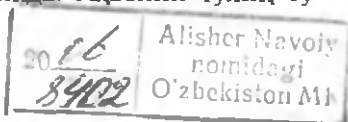
Ҳамма гап ана шунда. Халқчиллик механикаси жуда аниқ: айтайлик дастурни қувватламаган фермер компанияга бир бушел (27 кг атрофида) ғаллани икки доллардан топширади, қувватлаган фермерга ҳукумат ҳар бир бушел ғалланинг сотув нарҳига бир доллардан устама тўлайди. Ҳаммаси оқей — гапиришади америкаликлар.

Ҳукумат дастурига (шудгор бўйича) кўшилмаган фермерлар сони жуда кам бўлган ҳолда, кўшилган фермерлар сони жуда катта рақамларни ташкил қилади. Чаққон фермерлар шудгорнинг энг ёмон қисмини экиндан чиқариб, унинг учун ҳукуматдан тўлов олишга мослашишади. Айниқса кузги буғдой экувчи штат фермерлари айёрлик қилиб, баҳорда шудгорларни сет-эсайдга — экин экиндан чиқаришга топширади. Натижада бор майдон режаланган дастурдагига тўғри келмайди. Лекин қишлоқ хўжалик департаменти фермерларнинг тактикасини ўрганади ва режани тузатиб боради. Масалан, 100 акр ғалла майдони қисқартирилишга режалаштирилган, демак амалда 30—35 акр кузги буғдой ва 70—80 акр баҳорги буғдой майдони экин экиндан чиқарилишини кутиш мумкин.

Кейинги йилларда аҳвол кескин ўзгарди. Буғдой донига талаб ва экспорт ҳажмининг кўпайганлигидан ҳукуматнинг олдинги дастурлари бекор қилинди. Бу тadbирлар натижасида АҚШда ғалла майдони 1973 йилдан 1975 йилгача 8,4 миллион гектарга, жумладан буғдойзорлар майдони 6,1 миллион гектарга кенгайди.

Кўплаб америкалик олимлар ҳайдаладиган ернинг ярмини тоза шудгорга ажратишнинг ҳеч зарурати йўқ деган саволни кўтармоқдалар. Уларнинг фикрича ердан икки пайкалли фойдаланишда об-ҳаво ёгинларидан самарали фойдаланиш даражаси унча юқори эмас. Бу ҳақда АҚШнинг тинч океани ғарби штатлари танқид қилинапти.

Лекин АҚШ қишлоқ хўжалиги департаменти иқтисодчилари бу ҳақда ўз фикрини ўзгартирганича йўқ. Улар билан фермерлар ҳам бирдамликда. Аҳволни тўлиқ ту-

шунтириш учун ер эгаларининг тоза шудгорга муносабати ҳақида шимолда Канада билан чегарадош Монтана штатига саёҳатим таассуротларини ҳикоя қилмоқчиман. Ғалла дони етиштириш табиий шароити кўп жиҳатлари билан Қозоғистоннинг қўриқ ерлари шароитига ўхшайди. Бу ерда кузги буғдой майдонлари баҳорги буғдой майдонларини тобора қисиб бормоқда.

Мана, эътибор беринг. Монтанада профессор Хайден Фергюссон 30 минг гектарли майдондаги ноёб ҳодиса ҳақида гапириб берди. Гап, унча чуқур бўлмаган ерда сув ўтказмайдиган қатламнинг мавжудлигидан ернинг иккиламчи шўрланишга учраганлиги ҳақида боряпти. Об-ҳаво қулай келган йиллари намлик тупроқдаги тузларни эритиб сув ўтказмайдиган қатламга етиб боради ва тузлар грунт сувлари юқори жойлашган паст текисликларда тупроқ юзасига чиқади.

Энг ҳайрон қоларлиги шундан иборатки, тоза шудгор тупроқ намлигини оширади ва шу билан иккиламчи шўрланиш келтириб чиқариб, ернинг унумдорлигига салбий таъсир қилади. Муаммо кучайиб бормоқда ва бунга қарши чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда.

Шунинг учун ҳам олимлар биринчи навбатда бу ерларда ерни тоза шудгор қилишни кескин камайтиришни тавсия қилмоқда. Лекин фермерларнинг бу тавсияларни бажаришга унчалик хоҳишлари йўқ.

Бу ҳақда биз, Боузман шаҳри университетидеги суҳбатдан билдик. Профессор Фергюссон биз томонларда бўлган, учрашувларимиз ташкилотчиси. Учрашувда у жуда ғалати қилиқ қилди. Жуда ҳаракатчан, суҳбатда кескин, оқ сочлари калта қилиб олинган бу олим кутилмаганда оёқларини стол устига чалиштириб олди. Лекин, у пойабзалини намойиш қилиш фикридан тезда қайтди. Умуман америкаликларда бундай қилиқларни кўп учратиш мумкин. Лекин, менимча бизга жаноб Фергюссон ўз ҳаракати билан “Ўзингизни уйлариңгиздагидек ҳис қилинлар”, — демоқчи бўлди.

Қисқа муддатли суҳбатдан кейин Фергюссон далани айланиб келишни таклиф қилди.

Далага микроавтобусда чиқдик. Автобусни Фергюссоннинг ўзи ниҳоятда усталик билан бошқарди. Айтгандек, америка ташкилотларида машина ҳайдовчилар йўқ. Кат-

та юкларни махсус контейнер ташувчи юк машиналари ташийди. Енгил автомашиналар ва пикаплар рулита олимларнинг ўзи ўтиришади. Боузмаан шаҳридан унча узоқ бўлмаган, шамол эрозияси излари яққол кўриниб турган далада тўхтадик. Шудгор пайкаллари буғдойзор пайкаллари билан навбатма-навбат жойлашган, улар орасига шамол келтирган майда тупроқ уюмлари кўриниб турибди. “Бу ерда тупроқ эрозиясини қандай йўқотиш мумкин” — сўрадик биз америкаликлардан. Жавобни Молинарио фермасида олдик.

Молинарио — қора сочли йигит, рус аёлининг асранди ўғли, Вьетнам уруши қатнашчиси, фермер. Бу фермада фан доктори Поль Браун илмий тажрибалар ўтказди, фермерларни ташвишлантирадиган саволларга жавоб ахтаради. Беш йиллик тадқиқотлар натижага таяниб у енгил тупроқли майдонни шудгор қилишни қисқартириб, ўрнига баланд бўйли буғдойиқни кулислаб экиш йўли билан эрозия жараёнларини тўхтатиш мумкин, деб ҳисоблайди.

— Фермерлар бу маслаҳатларни қандай қабул қилишади?

— Ҳар хил, лекин асосий қисми барибир ерининг ярмини шудгорга ажратаяпти.

Эшитганларимизни жамлаб, шудгорга боғланиб қолиш сабабларини қуйидагича тушунтириш мумкин.

1. Ҳосилсизликдан қочиш ва ҳукумат имтиёзларидан фойдаланиш.

2. Тупроқни бегона ўтлардан тозалаш ва нитратлар тўпланишининг олдини олиш.

3. Ердан энг юқори ҳосил ва даромад олиш.

4. Ишчи кучини йил давомида тенг тақсимлаш ва имкони борича ишчи кучини тежаш.

5. Фермерларнинг бир неча авлодларининг ҳаётий тажрибаси натижасида асосан икки пайкалли экин экишнинг мустаҳкам ўрнашиб қолганлиги.

Сухбатдан фермернинг иккиламчи шўрланиш муаммосини кўра-била туриб шудгорни қисқартиришни истамаётганлигининг юқоридаги сабаблардан ташқари яна икки муҳим омили борлиги маълум бўлди. Биринчидан, шудгорнинг барча кўнгилсизликлар сабабчиси эканлигига ҳамма фермерлар ҳам қўшилавермайди. Иккинчидан, тепалик бир фермер майдонида бўлса, шўр — ери паст-

камликда жойлашган иккинчи бир фермер шудгоридан чиқади. Шу сабли яхши ҳосил олаётган тепаликдаги фермер мавжуд муаммо хусусида бош қатиришга шошилмайди. Қўшни фермернинг ерини шўр босиб, ҳосилдорлик камайиб кетаётганлиги билан унинг нима дарди бор.

Бугдой етиштириш агротехникасида уруғ экиш меъерининг жуда камлиги бизни ҳайратда қолдирди. Монтана штатида бизга расмий маълумотнома беришди: штат бўйича ҳар бир гектарга ўртача 60 килограмм кузги бугдой ва 67 килограмм баҳорги бугдой экилар экан. Баҳорги бугдойни сеялка ёрдамида қатор ораларини 15—23 см қолдириб экишади. Америка фермери учун энг асосийси — қимматбаҳо уруғнинг бир килограммини ҳам беҳуда сарфламасликдир. Кам экиш мумкин, лекин кўп экиш унчаям мақсадга мувофиқ эмас — ҳаммасининг ҳисобкитоби бор. Кузги бугдойни Канзас ва Небраскада ҳар гектарига — 40—50 килограмм экишади.

Молиналии фермасида доктор Поль Браун қўринишдан оддий, шунинг билан бирга жуда галати буюмни кўрсатди. Бу унча катта бўлмаган, учлари айлана қилиб ўткирланган темир таёқча эди. Бу темир таёқча ерга қўйиб айлантирилганда тупроқнинг нам қисмига худди мойга ботирилгандай ботади, намлик тутаб қуруқ қатлам бошланишида тўхтади.

Бу оддий темир таёқ ёрдамида тупроқнинг нам чуқурлиги лаҳзада аниқланади.

Шўртанга қайтганимда мен профессор Догилевичнинг “Қишлоқ хўжалик фанлари ахборотномаси” (Москва) журналидаги мақоласини ўқиб қолдим. Муаллиф мақолада АҚШда шамол эрозиясига қарши ўрмон ҳалқалари экиш кенг қўлланишни ёзган эди.

Канзасда пайтимизда Мюли фермасида биз майдон ўртасида қарийиб қуриб, сарғайиб қолган ўрмон ҳалқасига эътиборни қаратдик. Биздаги ҳайронлик аломатини сезган фермер бу ерларни экинзорга қўшганлигини, ўрмон ҳалқасини йўқотмоқчи эканлигини, лекин у қайтадан ўсиб чиқаётганлигини айтди. Бу ҳодиса иқлим қулай, намгарчилик етарли шароитда юз бераяпти. Небрасканинг ғарбий қисмидаги қурғоқчил ҳудудларда фермер Бартел бизга ўн метр кенликдаги ўрмон ҳалқасини кўрсатди. Бу ҳалқада ҳеч нарса ўсмаган эди. Далани ҳимоя қилувчи

ўрмон ихотазорларига ҳатто самолётдан ҳам қараб кўзимиз тушмади.

Энди Монтана штатининг шимолий-шарқи ва Шимолий Дакотанинг шимолий-ғарбидаги қурғоқчил минтақани эгаллаб ётган Буюк Текисликларнинг Шимолий илмий-тадқиқотлар маркази директори доктор Френсис Сиддвейнинг бу борадаги сўзини эшитайлик.

— Ҳар ҳолда ўрмон ҳалқалари майдони миқдори анча катта рақамни ташкил қилади. Бу ўрмон ҳалқалари майдонининг асосий улуши намгарчилик юқори бўлган туманларда жойлашган, бу ерда тупроқ шамол эрозиясига камроқ учраган, қурғоқчилик деярли бўлмайди.

Сўнгра у дала ҳимоя ихота ўрмонлари ҳосил қилишдаги муваффақиятсизликлар сабабларини санай бошлади: иқлимга мос дарахтлар нави кам, кўп йиллар мобайнида самарадорлик олиш қийин, кучли техника қўллаш мушкул, кўчатлар гербицитлардан жароҳатланади, ўрмон ҳалқаси атрофидаги майдонларда ҳосил паст, ўрмон ҳалқаси атрофидаги экинзорлар ҳосилини ошириши ҳақида ишончли маълумотлар йўқ.

Профессор Х. Фергюссон тақдим этган “кераксиз ҳолда ташлаб юборилсин” иловали маълумотлар билан танишар эканман, иқтисодчи Леро Д. Люфт тузган 1974 йил июндаги 1106 сонли маълумотномадан қизиқ хулоса чиқардим. Бу ҳужжатдаги рақамлар нарх-наво тизимини қўлда ушлаб турган монополиялар аслида бутун бир мамлакатни боқаётган фермерларни қай йўсинда тизгинлаб, эркин нафас олишларига имкон бермай келаётганлигини ёрқин кўрсатиб беради.

Мана, америкалик иқтисодчи ҳисоб-китобидан қисқа бир парча: бир гектар буғдойни экиш, етиштириш, шудгор ва ўрим-йиғим харажатлари, ерга, уй-жойга солиқ ва бошқа харажатларнинг жами 250 долларни ташкил қилади. Иқтисодчининг қабул қилган стандарти бўйича бир центнер ғалланинг баҳоси 11 доллар. Демак харажатларнинг тўлиқ қопланиши учун ҳар гектаридан 22,7 центнер ҳосил олиниши керак.

Энди Монтана штати бўйича 1972, 1973 ва 1974 йиллардаги ҳосилдорлик хусусидаги статистика маълумотларини келтирамиз: кузги буғдой — 18,2; 17,8; 19,8; қаттиқ буғдой — 21,2; 14,8; 12,8; юмшоқ буғдой — 17,5; 14,1; 12,8. Ҳаммаси тушунарли, фермер камбағал яшайди, бой

бўлиб ўлади, деган америкача мақолнинг маъносини ҳам энди англадик.

Фермерлар журналидаги бир ҳазил-ҳикояни эслаш жоиз. Унда АҚШ қишлоқ хўжалигидаги ҳодисалар йўналиши таҳлил қилинади. Гўё компьютер башорати бўйича 2053 йилда АҚШда бор-йўғи биргина фермер қолади. Мана, башорат қилинган вақт ҳам келди. Ниҳоят фермер бутун экин майдонларини эгаллаган, лекин у солиқлар туфайли ҳамон зўр-базур кунини кўради.

“Сиз янада самаралироқ ишлашингиз керак” — дейди йилига 285 минг доллар топадиган, қишни Ривъерада ялло қилиб ўтказадиган адвокат. Фермер бу ер ҳақида ўйинни бошлаганида орзу қилган эди. Шунда у қишлоқ хўжалик департаментига йўл олади ва унинг ҳайбатидан анграйиб қолади, унинг ҳамон 100 йил олдинги ишни қилиб ётганлигини кўриб эса ҳайратдан ёқа ушлайди. Штатлар икки фермер қолганда охири марта кўпайтирилган экан. Мана энди бечора бой банкирга бориб қарз сўрамоқда, лекин унга банкдаги бор пулни унинг ўзи олиб бўлганлигини айтишади.

Ишанчим комилки, АҚШ Буғдой Минтақасидаги кўп-лаб фермерлар ачиқ ҳаёт ҳақиқати туфайли куладиган аҳволда эмас. Бундай ҳазиллар ҳам уларнинг кўнглини юмшата олмаса керак.

Мана, ниҳоят эрта тонгда Грейн Фолс (Катта шаршара) шаҳарчасининг деярли кимсасиз аэрапортида профессор Фергюссон билан хайрлашмоқдамиз. Америкалик олимнинг чарчоқ юзларига энди бошқачароқ назар билан қарайман. У 44 ёшда эканлигини шу ерда билдик. Униг ҳаракатларидаги, қилиқларидаги жимжимадорлик, тумтароқлик сабларини энди тушунгандекмиз. Боузманилик профессорни камида 55 ёшларда деб ўйлагандик. Унинг анча тўзиб қолган жинсисига қараб, ўзимча ўйладим: “Ҳа, сен то тан олинмагунингча анча жинсиларни тўзитган бўлсанг керак, чек дафтарчасига эга бўлгунингча озмунча заҳмат чекмаган бўлсанг керак. Сен эрта қариндиг, кўринишинг ёшингга қараганда ўн ёш катта, энди ялтиллаган столга аёғингни туфлинг билан чалаштириб ўтиришингни кўрганлар сен ҳақингда нима деб ўйлашлари билан бир пуллик ишинг йўқ. Сен ўз нархингнинг доллардаги баҳосини биласан, бу дунёда эса бошқа ўлчовларни тан олишмайди”.

Анча гамгинлашган Фергюссонга яқинлашиб сўрадим: Айтингчи, доктор Хейден, Сизни бизнинг Шўртангда нима қизиқтиради? У кўпам ўйлаб ўтирмасдан жавоб қайтарди: “Эспарцет. Аъло даражадаги дуккакли ўт, қурғоқчил, камбағал тупроққа мослашган, энг асосийси — чорва яхши ейди ва тимпанитдан озор чекмайди, беда билан озиклантирилганда эса тимпанит чорва молларига кўп озор беради”.

Жавобдан ҳайрон бўлмадим. Америкаликлар бизнинг ўтларга қизиқиши бежиз эмас. Маълумки, Шимолий Америка қитъасида маданийлаштирилган эркак ўт ва волоснец наъмуналари биз томонлардан олиб борилган уруғлардан яратилган.

Канадада ва АҚШда волоснецнинг икки турини “Рус ёввойи райграси” ва “Олтой райграси” деб аташади. Ҳақиқатга тўғри бўлиши учун тан олишимиз керакки, бизнинг боболаримиз америкаликларга ўзимизда туяқорин деб аталувчи бегона ўтни ҳам “совға” қилишган. АҚШнинг шимолида бу ўтни “Рус осоти” деб номлашади.

Агар хайрлашаётган пайтда ҳам иш ҳақида гапирмаса Фергюссон Фергюссон эмасди. Эсладим, тўрт кун олдин Манхеттеннинг унча катта бўлмаган, ойнаванд аэрапортида биз бошқа бир профессор — Нил Вудраф билан хайрлашар эдик. Камгап Вудраф деди: “Менинг фикримча биз бу кунлари ҳақиқий дўстлардек бўлиб қолдик. Афсус хайрлашамиз. Бундай лаҳзаларни ёмон кўраман”. Фергюссон ҳам шундай деди: — “Майк, уларга таржима қил. Ажралиш лаҳзаларини ёмон кўраман” — ва қадоқ босган, бақувват деҳқонча қўлларини чўзди.

Ташрифимизнинг охири нуқтаси — Буюк Текисликларнинг Сиднейдаги (Монтана штати) Шимолий илмий-тақиқот маркази. Унинг раҳбари Ф. Сиддова ҳақида юқорида эслатган эдик. Бизнинг Сиднейдаги уч кунлик бошлиғимиз, биз томонларда ҳам бўлган Аллан Блек экан.

Блек қорасоч, қирқ ёшлардаги басавлат киши, менга у беозор феълли, оқ кўнгил инсондай туюлди. Шимининг қайиши агат тизими билан безалган. Дарвоқе, тошларни қайта ишлаш — кўплаб америкаликларнинг оммавий уй машғулотиدير.

Кечқурун, ресторандаги кечки овқат вақтида Ал огоҳлантирмасдан, тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Билсак у ўт ўчириш бўйича кўнгиллилар клуби аъзоси экан, ёнғин

бўлганлиги ҳақида ташвишли хабар билан чақириб олишибди. Бундан ташқари у “От тақаси” клубининг ҳам аъзоси экан. Сидней шаҳри ва унинг атрофидан клубнинг 100 аъзоси бор. Вақти-вақти билан улар оила аъзолари билан дўстлар даврасида тўпланишади, барбикью (америка шашлиги) ташкил қилишади, хомага тақа отиш бўйича мусобақалар уюштиришади. Меҳнат байрами куниди (4 сентябр) тақа отувчиларнинг расмий мусобақаси ўтказилади. Блек Монтана штатидаги бу мусобақаларда бир неча мартаба совринли иккинчи ўринни эгаллаган.

Эрталаб “Холидей инн” меҳмонхонасида телевизорни қўйдим. Телевизорнинг бир каналида хоҳлаган вақтда об-ҳаво маълумотлари билан танишиш мумкин. Экранда сўнгги воқеалар пастдан юқорига қараб чиқади, об-ҳаво маълумотлари, ҳарорат, ҳаво намлиги аниқ вақт билан пастда — ўнгдан чапга ўтиш билан кўрсатилади. Манхеттен димлигидан ва Баузмаман намлигидан кейин, мўътадил ҳарорат ва меъёрдаги ҳаво намлиги бизни хурсанд қилди.

Эрталабки нонуштадан кейин илмий марказнинг Сиддодвей, Блек, Аас, Холверсон, Нефф каби етакчи олимлари билан суҳбатлашдик. Бу минтақада илгарилари фақат баҳорги буғдой экиларди. Ҳозир буғдой экиладиган майдоннинг 40 фоизига кузги буғдой экилади. Кузги баҳоргидан ҳосилдорроқ, лекин дон сифати баҳоргида яхши. Демак, иқтисодий жиҳатдан улар қарийиб тенг бўлиб, иккаласини алмашлаб экиш қуйидагича — шудгор — баҳорги буғдой — кузги буғдой.

Ал Блек сомонни майдалаб тупроқ устига сепиш (экин экилгандан кейин) тажрибаларини кўрсатди, олинган натижалар бир хил эмас, лекин бу усул ўғитлаш тизими билан мутаносиб олиб борилганда ижобий натижа беради. Шу ерда биз алмашлаб экиш усуллари бўйича дала тажрибалари билан танишдик. Тажрибалар бир қайтарилишда эканлигидан ҳайрон қолганлигимни яшириб ўтирмайман (бизда камида уч қайтарилишда). Ижрочи тажриба учун ажратилган ер участкаси яхлит, пайкал бўлакларни етишмаслигидан такрорий тажрибаларнинг иложи йўқлигини тан олди. Маълум бўлишича бу илмий-тадқиқот марказининг тажриба даласи майдони бор йўғи 20 гектарга яқин бўлиб, бу кўрсаткич бизнинг ҳар бир ла-

бораториямизга тажриба учун ажратиладиган ердан анча кам экан.

Лабораторияларнинг ускуналар билан таъминланишига эса ҳавасингиз келади. Тупроқ ва ўсимликларда кечадиган кўплаб жараёнларни таҳлил қилиш автоматлаштирилган. Албатта, ҳамма ускуналар ҳам американики эмас, лекин улар шундай танлаб олинганки, ишлаш режимида нуқсон тополмайсиз. Америкаликлар нафақат чет давлатлар ускуналаридан, асбобларидан фойдаланадилар, балки кўплаб чет эл олимларини ҳам ишга таклиф қилишди. Сиднейда биз норвегиялик олим доктор Аас билан танишдик. Дастлаб тез гапирганидан унинг гапларига тушунишим қийин бўлди, скандинавиялик эса ҳозиржавоб бўлмаган таржимонга мослашишни унчалик ҳам хоҳламади. Танаффусда ундан сўрадим: “Бу ер сизга ёқадими?”. Норвегиялик елкасини қисди. “Ватанингизга кетишни ўйламаяпсизми?” “Қаерда кўп тўлашса ўша ерга бораман”.

Далани айланар эканмиз катта-катта ҳарфлар билан ёзилган шиорга кўзимиз тушди: “Шу ерда, мана шу далада биринчи маротаба баланд бўйли буғдойиқдан кулис қилиш қўлланилган”. Америкаликларнинг рекламани боплаб жойига қўйишига қойил қолмай иложингиз йўқ.

Сидней марказида америкалик олимлар бизга мойли ўсимлик — масхарни кўрсатишди. Америкалик олимлар фикрича бу ўсимлик экинзорларни бегона ўтлардан тозалашда ҳар хил гербицидларни қўллашда қўл келади. Шунинг учун ҳам масхар баҳорги буғдой учун яхши олдинги ўтмишдош бўлиши мумкин. Демак, унинг селекцияси касалликка чидамлилиги бўйича тадқиқ қилинапти.

Мана, сафар ҳам тугади. Майнот ва Чикагода тўхтаб, Вашингтонга учаяпмиз. Самолётда мовий ранг кўзли стюардесса Хейесдан сўраётганини эшитдим:

- Кимлар улар жаноб?
- Руслар.
- Яхши. Улар бизда нима қилишяпти?
- Қишлоқ хўжалиги билан танишишяпти.
- Яхши. Улар қаерларда бўлишди?
- Небраскада, Канзасда ва Монтанада.
- Маямида-чи?
- Йўқ.

— Унда улар Американи кўришмабди, жаноб!

— Сенингча Америка бу — Маями-ми?

Небраскалик, тупроқ ҳимояси хизмати агрономи саволини қизга очиқ истеҳзо билан берди. Шунда мен америкаликларнинг бир ҳикоясини эсладим. Ҳикоя мазмуни шундан иборатки, қандайдир Базили оиласи кутилмаганда топилган катта бойликни нима қилиш ҳақида тортишиб қолишади. Жаноб Базили вақтни бой бермасдан Юкатан ибодатхоналарига боришни таклиф этади, Базили хоним эса Маямидан уйча сотиб олишни талаб қилади. Маълумки, мамлакатнинг жанубида жойлашган бу курорт шаҳарчада бўлиш кўплаб америкаликларнинг орзуси. У ерда кимлар дам олиб, кўнгил хушлик қилишади. Афтидан Маямини фақат тушида кўргувчи мовий кўзли стюардесса қиз ҳам эмас, бутун ҳаётида ўйиндан чиқиб қолмаслик учун табиат инжиқликлари ва монополиялар билан курашиб яшовчи Буғдой Минтақасилик фермер ҳам эмас.

Биз АҚШнинг Фарбий Ўртасида бўлдик ва мен бу катта мамлакатнинг шу ўлкалари фермерлари, олимлари ҳақида ҳикоя қилдим. Чунки улар билан кўп суҳбатлашдик, бирга бўлдик. Аммо, бошқа қисқа танишувлар, учрашувлар ҳам бўлди.

Линколн шаҳрида делегациямизни Небраска штатининг губернатори мистер Иксон қабул қилди. Уни бу учрашувимиздан кейин мистер Хейеснинг америкаликларнинг бирига: “Бизга 15 дақиқагина вақт ажратилган эди, лекин суҳбат кўрсатилганидан уч баробар кўп вақтни олди. Қабулхонада эса мана мен деган раҳбарлар кутиб турарди”, — деб ғурур билан уқтираётганлиги қулоғимга чалинди.

Губернатор ҳарбийларга хос қоматли, бақувват киши экан. Биз томонларда бўлган эмас. У руслар билан охири марта Линколнда “Белорус” тракторини синаш вақтида суҳбатлашган. Делегациямиз бошлиғи Қозоғистон қишлоқ хўжалик вазири эканлигини билган губернатор бароқ қошларини саволли чимирди. “Бу Москвадан бир ярим мил шарқда, — тезда тушинтирди Билл. — Сибир билан чегарадош”.

Қозоғистондаги буғдой майдонлари ҳақида гап кетганда губернатор яна ҳайрон бўлиб, енгилгина қош чимирди. Бизнинг таржимонимиз хотиржамлик билан яна

тушинтира бошлади: "Ҳа, жаноб, бу Россиянинг энг йирик галла кони тумани. Биз у ерда бўлганмиз. Атроф кўз илгамас баҳорги буғдой майдонлари... Фақат полосали экиш бизникига қараганда бироз кам".

Бундай янгиликлар менимча губернатор Иксонни га-ранг қилиб қўйди, лекин у ўзини тезда қўлга олди ва ишонч билан гапира кетди: унинг штати дунё қишлоқ хўжалиги юраги, Линколнда тракторларни ва буғдой на-вларини синаш халқаро марказлари жойлашган, айнан шу ерда бейсбол бўйича мамлакатнинг энг кучли коман-даси "Маккажўхори қипиғи" номи билан ўйнапти.

Кейин губернатор делегациямизнинг ҳар бир аъзоси-га Небраска штатининг фахрий фуқароси деган гувоҳно-мани топширди.

Сидней меҳмонхонасидаги яна бир воқеани эслайман. Президент Форд телевизор экранида ўн минутлар атро-фида чиқиш қилди. У ҳориган киёфада эди. Бу гал у энер-гия инқирози ҳақида гапирди. У иш столида ўтирар, ёни-даги столда катта йил календари.

Жералд Форд кўлига кичикроқ китобчага ўхшаш ҳуж-жатни олди ва гапира бошлади: "Масалани жиддий ечиш-ни хоҳласак, мана бу китобчада келтирилган тадбирлар-ни ҳеч кечиктирмасдан амалга оширишимиз керак. Кей-ин у китобчани секин столга қўйди ва олдига календарни сурди. Календарнинг очиқ варағи феврал ойи эди. Сўнгра телетомошабинларга тик қараб давом эттирди: "Мен бу лойиҳани конгрессга феврал ойида жўнатган эдим — кон-гресс ҳеч нарса қилмади". Шу сўзлар билан президент календарнинг феврал ойи варағини йиртди ва бироз ти-нимдан кейин савол берди: "Ҳмм, шу масалада конгресс апрел ойида нима қилди?". Ўзи текис овоз билан жавоб қайтарди: "Ҳеч нима". Календарнинг навбатдаги варағи-ни тортиб, Форд яна савол берди ва жавоб қайтарди — "Конгресс май ойида ҳам бирор нарса қилишни хоҳла-маяпти".

Америка матбуотининг хабарига кўра президент конг-ресс билан қишлоқ хўжалик дастури бюджети ҳақида ҳам шундай тортишган. У 1975 йилнинг 4 январида 225 мил-лион долларлик бюджетга имзосини қўйди, лекин тез-ликда ундан 42,7 миллион долларни қирқишни сўради. Бу таклиф рад қилинди. Конгресс ёрдамчи қумиталарида раднома тайёрлагунча президент Форд бюджетдан яна 85

миллион долларни қирқишни ва 1973, 1974 йиллар бюджет қолдиқларини сарфламаслигини сўради. Конгресс катъият билан “йўқ” жавобини берди. Президент ҳам ўз навбатида конгресс тайёрлаб берган қонун ҳужжатиға ўзининг қарши “чўнтак” ветосини ёпиштирди.

Нега бундай тортишув юз беради? Шунинг учун ҳамки президентнинг оғир муаммоларни тартибга солиш ҳақидаги тадбирлари кўплаб йирик монополиялар фойдасига “тегиб” кетади. Бу монополияларнинг кўплаб гумашталари эса, конгрессменлардир. Бу конгрессменлар ўз монополиялари манфаатига зид бўлган ҳар қандай қарорларни бузишади. Бу билан улар давлат манфаатларига зид, қарши бораётганликларига ҳатто эътибор ҳам беришмайди.

Қишлоқ хўжалигига ажратилаётган озгина бюджетнинг доимо қисқартилаётганлигига асосий сабаб ҳарбий бюджетнинг йилдан-йилга оширилаётганлиги эди.

Шўртанга келганимиздан кейин илмий ҳисобот тайёрладик. Кўрсатилдики, АҚШ қишлоқ хўжалигида сув ва тупроқ муҳофазасида жуда яхши тадбирлар, ишлар қилинган ва қилинмоқда. Бу соҳада жуда кўплаб тадқиқотлар диққатга сазавор. Лекин бирор бир тадқиқот ёки тадбирни назарий ва амалий жиҳатдан текшириб кўрмасдан бизнинг шароитимизда қўллаш мумкин эмас.

Масалан, баъзи бир америкаликлар ёки канадаликлар фикрича бизнинг шароитимизда буғдой фақат шудгорда самара беради. Сўз йўқ, ҳосилдорлик ошади, лекин ғалла ишлаб чиқариш бутун майдон бўйича пасаяди. Бу ҳақда бизда кўп йиллик тажриба натижалари бор. Ғаллачилик хўжалиги Бутуниттифоқ илмий-тадқиқот институти маълумотлари бўйича тўрт далали алмашлаб экишдан икки далалига ўтиш баҳорги буғдой ҳосилдорлиги ўсишини ҳар бир гектар ҳисобига 2 центнерга оширади, лекин умумий ғалла майдони икки баробар қисқариши туфайли дон ишлаб чиқариш ҳар гектарига 3,3 центнерга пасайишига олиб келади. Шундай қилиб, АҚШ ва Канада шароитида самара берган шудгор-буғдой тизими биз учун таназзулга олиб борувчи йўл эди.

Қайд қилинганларни ҳисобга олиб қуйидаги ҳақиқатга эътибор беришни хоҳлардим. Буғдой ҳосилдорлиги даражаси бўйича турли мамлакатларни бу борадаги улардаги мутлақ рақамлар билан таққослаш, била туриб хатога

йўл қўйишдир. Зеро шунчаки ҳосилдорлик кўрсаткичи эмас, умумий майдонга нисбатан ҳар бир гектардан қанча дон олиниши муҳим. Америкаликларда Буғдой Минтақасининг қурғоқчил қисмларида шудгорнинг ярми бўш ётибди. Демак, баҳорги буғдойнинг ҳосилдорлик даражаси Монтана штатида 1972—1974 йилларда гектаридан ўртача 14,8 ц, аниқ ҳисобда маҳсулдорлик бор йўғи ҳар гектардан 7,4 центнер ғалла бўлди.

АҚШ баҳорги буғдой зонаси қурғоқчиллиги бўйича Қозоғистоннинг шимолига яқин, лекин ўртада анча тафовутлар ҳам бор: Буюк Текисликларда ойлар бўйича ёғинларнинг тақсимланиши қулай (энг юқори — июн), у ерда ғалла ўрими мавсуми ҳам қулай, лекин иқлим иссиқроқ, тупроқ камбағалроқ. Қозоғистоннинг қўриқ ерларидаги ҳар гектар экин маҳсулдорлигини Монтана штатиники билан таққослаганда, албатта барча ўзига хос хусусиятларни эътибордан қочирмасдан, шундай хулоса қилиш мумкин: Монтананинг қурғоқчил қисмида баҳорги буғдойнинг ҳар бир гектар ҳисобига ҳосилдорлиги Павлодар вилоятида шу тарзда олинадиган ҳосилга тенг; Монтананинг намгарчилик кўпроқ бўладиган ерларида экиладиган кузги буғдойи эса Целиноград, Кустанай ва Тўрғай вилоятларида кўтариладиган ҳосилга тенг ғалла беради. Кокчетав ва Шимолий Қозоғистон ғаллазорларининг ҳар гектар ҳисобига унимдорлиги Буюк Текисликларнинг ҳамма минтақаларида етиштириладиган буғдой ҳосилдорлиги ўртача даражасига тенг.

Биз қурғоқчил бўлган 1974 ва 1975 йиллардаги жуда паст ҳосилдорлик учун унчалик уялмасак ҳам бўлади. Целиноград вилоятида бутун йил давомида 220 мм ёғин тушди ва баҳорги буғдойнинг ҳосилдорлиги ҳар гектаридан вилоят бўйича 6,2 центнерни ташкил қилди. Бунинг устига Қурғоқчилик йиллари Қозоғистон буғдойи беқиёс даражада сифатли бўлиб унинг уч центнери баҳоси намгарчилик йиллари шароитида олинадиган тўрт центнер буғдой баҳосига тенг ҳисобланади.

Буюк Текисликлар ғарбида ишлаётган америкалик олимлар ҳақиқий қурғоқчилик нима эканлигини яхши билишади, уларга йилда 220 мм ёғин дегани нималигини тушинтиришининг ҳожати йўқ.

Нима учун буғдой ҳосилдорлиги бутун мамлакат бўйича нисбатан юқори даражада, ҳар гектаридан 20—22 цент-

нер бўлиб келмоқда? Бу саволга АҚШга 1977 йилнинг кузидаги иккинчи сафарим пайти тўпланган ахборотлар, кузатувлардан жавоб топдим.

Бу гал сафаримиз йўналиши куйидагича эди: Вашингтон — Амарилло (Техас)—Манхеттен (Канзас)—Сидней (Монтана)—Вашингтон.

Биринчидан, “чанг қозони” шимолий ҳудудларнинг кам қисмини эгаллаб, мамлакатда ҳосилдорликнинг умумий даражасига сезиларли таъсир қилмайди. Бундан ташқари Техаснинг шимолий ҳудудларида ер ости сувларидан суғоришда фойдаланишга жуда катта имкониятлар бор. Ҳозирнинг ўзида бу ерда 40% кузги буғдой суғорилмоқда. Иккинчидан, бир мавсумда экиладиган буғдойзорнинг асосий қисми йилда 500—600 мм ёғин тушадиган ўтувчи минтақада жойлашган бўлиб, тоза шудгорда экилганда ҳар гектаридан 15—20 центнер кафолатли ҳосил олиш имконини берапти.

Учинчидан, йилда 600—800 мм ёғин тушадиган шарқий ўтиш зонасида жойлашган ерларда ғалла етиштирадиган фермерлар дон ишлаб чиқаришда муҳим ўринни эгаллайди. Ғалла етиштирувчи йирик фермерларнинг кўпчилиги марказий Канзаснинг жанубида ва Оклахоманинг марказида тўпланган.

Ҳаддан ташқари қулай намгарчилик, мақбул об-ҳаво, ҳосилдор тупроқ ва узоқ давом этувчи илиқ давр кузги буғдойни ҳар йили бир жойга экиш ва ҳар гектар жойдан юқори дон олиш имконини беради.

Бундай технологиянинг сири оддий экан: кузги буғдойни ўриш июл ойида амалга оширилади, кейин дала 4 ой мобайнида шудгор қилиб қўйилади ва октябр ойида яна экилади. Бундай ҳосилни йиғиштириб олиш, далани маълум муддат шудгор қилиб қўйиш ва яна экишни бир йил давомида бажарилиши учун ғоят қулай имконият ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бир хил экинни ҳар йили бир жойга экиш жами экин майдонининг учдан бир қисмини эгаллаб, мамлакатда умумий буғдой ишлаб чиқаришнинг қарийиб ярмини етиштириш кафолатини беради.

Канзасда бўлганимда билдимки, охириги 14 йилда штатнинг марказий жанубида жойлашган 104 фермер ўртасида дон ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринни ўн уч марта фермер Самнер эгаллаган. У ҳар гектардан 22,5

центнер ҳосил кўтариб 445 минг тонна буғдой етиштирди ва бу йили ҳам биринчи ўринни эгаллади.

Бу “бирлик”нинг беш вакили (Самнер, Рено, Харнер, Седжавик ва Томас) 1977 йили 1,5 миллион тонна ғалла тайёрлади. Бутун Канзас эса ҳар гектардан ўртача 19 центнер ҳосил олиб жами 9,6 миллион тонна буғдой етиштирди. Бу штатда 5,3 миллион гектар экиннинг 6,8 фоизи, асосан ғарбий қисмлардаги буғдойзорлар яхши ўсмаганлиги учун ҳисобдан чиқарилди.

АҚШга қилган икки сафарим давридаги икки ярим йилда Буғдой минтақасида кўплаб ўзгаришлар юз берди. 1975 йилнинг баҳорида биз АҚШ ни шиддатли ғалла ғалаёни ёқасида учратдик. Экин экишни чеклашнинг бекор қилинганлиги ва ғалла донига баҳонинг бир бушелга 5 долларгача (бир центнер ғалла — 18,5 доллар) ошиши фермерлар орасида кутилмаган ҳаяжон-ташвишни кучайтириб юборди. Қарздор фермерлар ўша давр муҳбирлари ёзганидек девордан деворгача ғалла экишди: Шимолий ва Жанубий Дакота, Орегона, Огайо ва бошқа штатлардаги фермерлар шудгор ерга уруғ сепишда алоҳида байроқдор бўлишди. Бу “иситмалаш”га ҳатто “чанг қозони” туманлари фермерлари ҳам мубтало бўлишди.

Лекин, байрам узоққа чўзилмади. 1976 йили кузидан бошлаб, ҳар бир бушел ғалла нархи 3 долларгача тушди ва жуда тезлик билан пасая бошлади. Ана шу вазиятда умидсизликка тушган фермер-ғаллакорлар АҚШ президентлигига номзод, Жоржия штатилик фермер Жимми Картер ташлаган “ваъда”га ёпишиб олди. Сайлов олди мусобақаларида у ҳар бушел ғалла учун Форд тўлаган икки доллар 25 центни уч долларга кўтаришга ваъда берган эди.

Шундан кейин Америкада фермерларнинг Картер-Мондейл гуруҳи учун овоз бериш ҳаракати ҳайрон қоларли даражада кучайди. “У пинат фермер бўлса ҳам, ҳар ҳолда фермер” — муҳокама қиларди фермерлар. “Пинат” сўзининг маъносига келсак асли маъноси — “ер ёнғоқ”, кўчма маъноси эса “майда” дегани.

Айниқса одатда республикачиларга овоз берувчи Огайо штати фермерлари ҳайрон қолдирди. Агар, 1972 йили Никсонга штат қишлоқ сайловчиларининг 65 фоизи шаҳар сайловчиларининг 58 фоизи овоз беришган бўлса,

1976 йили Форд қишлоқда 19%, шаҳарда 9% овозни бой берди.

Лекин ҳокимият тепасига келган янги маъмурият сайловолди ваъдаларини бажаришга унча ҳам шошилмади. Бу вақтда ғаллакор штатлардаги фермерлар аҳволи ҳақиқатда ҳалокатли вазиятга келиб қолган эди. Қишлоқ хўжалик департаментининг баҳорги текширувлари кўрсатдики, Канзас, Небраска ва Оклахома штатлари фермерларининг молиявий ҳолати “жуда оғир” Колорадо, Шимолий ва Жанубий Дакота фермерлари молиявий аҳволи — “оғир”.

Бу сўзлар замирида нималар яшириниб ётганлигини: “Нью-Йорк пост” газетасининг 1977 йил 10 август сони хабарларидан билиб олса бўлади. “Канзас штатидаги банклардан ғалла етиштириш учун қарз олган 32000 хўжаликларнинг молиявий аҳволи таҳлил қилиб кўрилганда улардан 3200 таси “қарзни уза олмаслиги”, 11600, яъни 35 фоизи “ўз активларини сарф қилиши”дан ўзга чораси йўқлиги маълум бўлди”.

Бу, содда қилиб айтганда, биринчи тоифадагилар хонавайрон бўлди, иккинчи тоифадагилар мол-мулкани сотиб, яна қайтадан бахтини синаб кўриши мумкин дегани.

Бу орада ғалла баҳоси кузга бориб яна пасая бошлади. Август ойи бошланишида бушел буғдой энди 2 доллар турарди. Тўққизинчи сентябрда Канзасга АҚШ қишлоқ хўжалиги вазири Боб Бергланд келди. Мен унинг Манхеттен университетидagi “АҚШнинг озиқ-овқат сиёсати” деб номланган маърузасини эшитгандим. Маъруза мазмуни шундан иборат эдики, Америка қишлоқ хўжалиги департаменти конгрессга озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги бўйича янги қонун ишлаб чиқишни таклиф қилиши керак.

Янги қонун лойиҳасининг асосий мақсади — ғалла, биринчи навбатда, буғдой етиштиришни барқарорлаштириш. Бунинг учун вазир ҳисоби бўйича 1979 йили буғдойзорлар майдонини 30 дан 25,5 миллион гектарга, яъни 15% га қисқартириш керак. Демак, бу фикр ҳамма фермерларга уқтирилиб, уларнинг ҳукуматнинг янги дастурига қўшилиши, яъни шудгор ёки дам берилаётган дала-лардан 20% майдонни экишдан чиқариш таклиф қилинади. Ҳамма фермерларга экиндан чиқарилган майдон учун ўртача ҳосилдорликка нисбатан камида 75% ҳосил-

дорликда бир бушел ғаллага бир доллардан тўлов тўлайди. Аниқроғи “ўлик жонлар” учун тавон пули тўланади.

Қизиқ ишлар бўлаяпти-ку! Мамлакатда ортиқча дон ишлаб чиқарилмоқда, натижада фермерлар хонавайрон бўлмоқда. Мамлакат ҳукумати ғалла экинлари майдонини қисқартиришдан бошқа тузукроқ чора-тадбир таклиф қила олмаяпти. Дунёда эса миллионлаб одамлар очликдан ўлаяпти. Ҳақиқатда, савол-жавоб пайтида кимдир сўраб қолди: “Ортиқча донни дунёнинг аҳолиси қашшоқ ҳудудларига сотсак бўлмайдими?” Вазир қатъиятлик билан жавоб қайтарди: “Биз хайр-эҳсон қилувчи ташкилот эмасмиз, жаноб. Оч қолаётган халқнинг бизнинг ғалламизга тўлайдиган ҳеч вақоси йўқ”.

Нима учун қонун лойиҳасида кўрсатилгандек, 15% майдонни камайтириш ўрнига шудгорнинг 20 фоизи экин экишдан чиқарилиши керак, деган саволга Боб Бергланд шундай жавоб қайтарди: “Баъзи бир фермерлар тадбирга қўшилмаслиги ҳам мумкин, умуман дастурга қанча киши қатнашади — ҳеч ким билмайди. Баъзи бир фермерлар буғдой ўрнига бошқа экин экишиб буғдой майдонини қисқартириши мумкин.

Қонун эса айнан буғдой экишни қисқартиришни эмас, балки буғдой экиш мўлжалланаётган майдондан келиб чиқиб экин майдонини экишдан чиқариб туришни кўзда тутди”.

Кечқурун телевидениеда министрға янги савол беришди: “Бюджет директори (молия министри), президентнинг дўсти Берт Ленс истеъфога чиқиши керакми?” Қайд қилиш мумкин бу кунларда бутун Америка президентнинг Жоржиядаги кўплаб банклари билан ҳамкорлик қилган бу давлат арбобининг ноҳўя хулқи ҳақида янги хабарларни кутиш билан ўтказди.

Булардан ташқари Картер маъмуриятидаги биринчи шахслардан бири вақти-вақти билан “овердрофт” ни — яъни банкдаги ўз ҳисоб рақамидаги маблағдан кўп пулни “айлантириш”га қуйиб юрган. Бу пул кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас — ярим миллион. Мана шундай! Агар фермер қишлоқ хўжалик департаментининг хатоли режалаштириш натижасида олган қарзини тўлай олмайдиган аҳволга тушиб қолса бунинг жабрини ўзи тортади. Агар банк ярим миллиондан фойдаланиб олса-чи, бу ерда ҳаммаси жойида.

Бергланд фикрича Ленс ҳар қандай вазиятда ҳам сенатдаги муҳокама қилишгача истеъфога чиқмаслиги керак. Москвага қайтишдан олдин телевиденияда сенатдаги “муҳокама”нинг бир қисмини кўришга муяссар бўлдим.

Сенаторларнинг “овердрафт” ҳақидаги саволларига Ленс бу АҚШ банкларидаги меъёрий фаолият деб оддий жавоб қилди қўйди. Барибир ҳам Ленс истеъфога чиқишга мажбур бўлди. Лекин расмий хабарларда ёзилишича у ҳеч қандай жиноят ва хато қилмаган.

Фермерлар жамоасида кучсизларнинг синиб, кучлиларнинг йириклашиш жараёни пасайган эмас. Монтанада 3000 гектарлаб шудгори бор ғаллакор фермерлар ўтмишдагидек ҳайратланарли эмас. Бундай катта майдонлар кенг қаторли агрегатлари бор кучли тракторни ишлатиш имконини беради. Бу тракторлар култиваторлари 26 м кенгликда, сеялкалари эса 20 метр кенгликда ишлайди. Ўрим-йиғимга ҳам ўта кучли комбайнлар ишлатилади. Фермер учун рақобатда майда-чуйда деган гап йўқ. Техниканинг доимий ўсиши билан бирга Буюк Текисликларнинг қурғоқчил зонасидаги истиқболли ғаллакор фермерларнинг яна бир муҳим хусусиятини умумлаштириш мумкин. Америкаликларнинг фикрича у (фермер) “қалам айлантириш”ни билади. Бунинг маъноси шуки, олдин ҳар хил хулосаларни таҳлил қилиб, кейингина бир қарорга келади.

Бу “чайир йигит” ўзидан бошқа ҳеч кимга суянмайди. Одатда, у ҳамма асосий ишлар учун ўзига етарли техника бўлишини маъқул кўради.

У дори сепиш учун самолётни таклиф қилмайди, ердагиси арзонроқ; ўрим-йиғимдан олган ғаллани сақлаш, уни топшириш нархининг ошишигача сақлаш учун етарли пичан ғамлаб қўяди; уруғликни тозалаш ва дорилашни ўзи бажаради; доимо ҳар эҳтимолга заҳираси билан уруғ ғамлаб қўяди.

Шу жиҳатдан суғориш ривожланган районлардаги, фермерларнинг ўрмон халқасига муносабатини мисол келтириш мумкин. Кенг қаторли ёмғирлатгич техникасини тадбиқ қилишда ўрмон халқалари халақит бера бошлади. Эски ўрмон халқаларини ёппасига кесиш бошланди. Тупроқни муҳофаза қилиш хизмати миллий хавф-хатар сигналини бор кучи билан тарқатди. Чунки баъзи бир штатларда дарахтларни кесиш, йўқ қилиш ваҳимали тус олди. Аммо, фақат махсус молиявий чора қўллаб дарахт-

зорларни кесишни тўхтатиш мумкин эди, чунки фермер дарахт туфайли кўраётган зарарини қоплайдиган тавон олгандагина уни кесишни тўхтатиши мумкин.

Америка Кўшма Штатларида галла ишлаб чиқариш кейинги йилларда экин майдонларини кенгайтириш ҳисобига ўсди. Ҳосилдорлик маромлашди. Бугдой ҳосилдорлиги 1950 йилга нисбатан сезилари даражада ошди. Мамлакат бўйича 1970 йилга келиб, ҳосилдорлик ҳар гектари га 11 дан 19 центнерга кўтарилди.

Ҳозирги вақтда АҚШнинг қурғоқчил Буюк Текисликларидаги илмий ташкилотлар бир қанча йўналишларда тадқиқот ишлари олиб бормоқда. Асосийларига тўхталамиз. Шулардан биринчиси — тупроқни механик қайта ишлашда гербицидларни қўллаш, сомонни майдалаб тупроққа сепиш, кулисли экиш каби усулларни қўллаб, шудгорлаб қўйиш агротехникасини такомиллаштиришдир. Ҳамма ерда ҳам бир хил самарадорликка эришилмайди. Гербицидлар жанубда ва марказда, сомонни майдалаш — жануб ва шимолда, кулислар — шимол ва марказда кўпроқ қўтилган натижа беради.

Иккинчиси — аъъанавий шудгор — бугдой тизимидан фақат бугдой тизимига ёки янги ўсимлик экиш йўли билан ердан алмашлаб фойдаланишга ўтишга уриниш. Шимолликлар уч далали алмашлаб экишга — шудгор — баҳорги — кузги бугдой усулига кўпроқ эътибор беришади. Бу ерда махсарнинг имкониятлари тадқиқ қилинмоқда. Марказда эса оммавий ҳолда шудгор — кузги бугдой — жўхори, усули қўлланилади. Жанубда — кунгабоқарга қизиқиш кучли.

Техаснинг шимолий тумшуғида (америкаликлар бу жойни това дастагига ўхшатишади) 1974 йилда 2 минг гектар жойга кунгабоқар экишганди. Келгуси йилда кунгабоқар майдони — 120 минг гектарга етди, чунки бугдойнинг нархи пасайиб кетганди. 1976 йили кунгабоқар майдони олдинги йилларга қараганда уч баробар қисқарди.

Бушлендда жойлашган Жанубий-ғарбий илмий-тадқиқот маркази кунгабоқар бўйича илмий-тадқиқотларни 1975 йил бошлади. Ҳозир кунгабоқар селекцияси ва агротехникаси йўналишида икки ходим: — генетик Томми Томпсон ва энтомолог Чарли Раджере ишляпти. Умуман олганда америкаликлар кунгабоқар билан жиддий шуғулланишади. Шимолий Дакотада янги, бизнинг эр-

кин чангланадиган кунгабоқардан фарқ қиладиган дурагай нав яратилди. Канзасда ҳам кунгабоқар селекциясида катта тадқиқотлар олиб борилмоқда. Американинг барча илмий тадқиқотларида ҳозир энергетика мажбурий йўлдош соҳа бўлиб қолди. Фермерлар маҳсулот ишлаб чиқаришга миллий энергия сарфининг 3% ини, яъни уй бекаларига нисбатан икки баробар кам сарфласада қишлоқ хўжалигига ажратиладиган энергияни 15% га қисқартириш ҳақида кўрсатма бор.

Шу туфайли ерни жуда кам усулларда қайта ишлаш катта истиқболларга эга. Бу ҳақда менга Бушлендаги марказ директори доктор Бобби Стюарт, тупроқшунослик доктори Пол Ангер ва муҳандислик доктори Рон Аллен сўзлаб берди. Ерни шудгорлаш ва дискалаш юзалаб ҳайдашга алмаштирилганда нам яхши сақланиб, ҳосилдорлик ошиши, шу билан бирга ёнилғи ҳар гектарига 29—40 литргача тежалиши аниқланган. Шудгор гербицид бериш билан қўшиб олиб борилганда самара яна ҳам яхши бўлган. Ёқилғи сарфи гектарига 19 литр камайган, тупроқ намлиги сақланиши эса янада самарали бўлган.

Бари бир ҳам фермерлар далага плуг ва дискалаш агрегатини ишлатишади. Шу боисдан тадқиқотшунослик доктори Уэнделе Жонсон Шимолий Техасдаги 3 миллион акр ердаги тупроқ юзалаб ишлов берилганда, ғалла ҳосили 5 миллион бушелга ошарди дейди куйиниб. Бу фикрни Пол Ангер қувватлаб, далани юзалаб ишлаш тупроқда органик моддалар сарфини камайтиради ва тупроқ эрозиясидан сақлайди дейди.

Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот натижаларини жорий қилишнинг америкача тизими ўзига хослигини айтиб ўтиш жойиз. Бу ишлар билан “Икстеншн сервис” — жорий қилиш хизмати шуғулланади. Икстеншн мутахассислари университетларда ва тажриба станцияларида ишлайшади. Улар илмий ишланмаларни жамлаб, таҳлил қилишади ва жорий этиш учун тайёр шаклларга келтиришади. Кинофилмлар, тавсияномалар, варақалар, расмлар ва ахборотномалар тайёрлашади. Фермерлар билан бевосита алоқани икстеншн — агентлар (вакиллар) олиб боришади. Тегишли ҳар бир ҳудудда бундай вакиллар бор. Кўп ҳолларда олимлар икстеншн-агентлар билан ҳамкорликда тўғридан-тўғри фермаларда илмий тадқиқотлар олиб

боришади. Тупроқ муҳофазаси бўйича чора-тадбирларни тупроқ ҳимояси хизмати агентлари жорий қилишади.

Жорий қилиш хизматининг тезкорлигига қарамай, унинг иши ҳамма вақт ҳам самара беравермайди. Кўп ҳолларда бу ҳаракатга жавобан фермерлар дунёни сув босса ўрдакка не ҳам қабилда иш тутишади. Лекин фермерни ҳам тушиниш мумкин. Тупроқни келажак авлод учун сақлаб қолайлик деган шиорлар фермерга иқтисодий самара бермаса, бу ишлар фермер учун бир пул. Чиройли қилиб ишланган чақириқлар, бюллетенлар ҳатто бепул бўлса ҳам, унинг сеҳри фермерга унча таъсир қилмайди, унинг ўзи “қалани ишлатиши” керак. Одатда унинг хулосаси икстэншн-агент фикрига тўғри келавермайди. Шунинг учун ҳам ҳозиргача фермерда ағдарма тишли плутни кўриш мумкин. Тупроқни муҳофаза қилиш хизмати яқинда матбуотда ҳиндуларнинг Дувалиш қабиласи бошлиғи Сиэтл исми киши айтган қизиқ ҳикматларни эълон қилди. Улар биринчи мартаба 1854 йили ёзиб олинган. Сўз бошида айтилганки, консервейшионистлар (тупроқни муҳофаза қилиш хизмати ишчилари — М.С.) Сиэтл ҳикматларида кўплаб доно гапларни кўради. Мана унинг ҳикматли сўзларидан бири:

“Оқ одам ўзининг она-ери ва ўзининг осмон-акаси билан худди сотиб олинадиган, фойдаланадиган ёки сотиладиган қўй ва маржондек муомала қилмоқда. Унинг иштаҳаси тупроқни ютиб юборади ва ўзидан кейин фақат чўлларни қолдиради”.

Диққатга сазоворлиги шундаки, америкаликлар миллий тадқиқот дастурида тупроқни шамол эрозиясидан сақлашдан келган фойдани, ҳосилдан олинган фойдани ҳисобга олмаган тақдирда ҳам 146 миллион доллар деб баҳолашади. Айни пайтда ўнлаб ижобий жиҳатлар санб ўтилади: Булар — иҳотанинг ҳосилдорлик пасайишининг олдини олиши, тупроқ унумдорлиги сақланиши, йўл ва тўсиқларни, суғориш ва дренаж каналларини сақлашдаги кам харажатлар, электр линияларини бузилишидан сақлаш, ҳаво ифлосланишининг камлиги ва бошқалардир.

Бушлендда ҳам бошқа икки марказдагидек “Қозоғистон шимолида тупроқни ҳимоя қилувчи деҳқончилик” мавзусида маъруза қилдим. Маърузага илмий ходимлардан ташқари Амарилло шаҳрининг “Глоб Ньюс” газетаси мухбири Ларри Сталнап ҳам келди.

Бир неча кундан кейин бу газетада унча катта бўлмаган мақола чиқди.

Менинг маърузамга ва савол-жавобларга америкаликларнинг қанчалик диққат қилганликларини тасаввур қилиш учун бу мақолада келтирилган баъзи бир ахборотларни эътиборингизга ҳавола қиламан.

Сарлавҳа шундай эди — “Совет қишлоқ хўжалик эксперти АҚШ усулларини ўрганапти”. Фотосуратим тагидаги сўзлар ҳам америкача услубда: “Сулейменов Бушленд тадқиқот марказида ... қор русларни буғдой ўстиришдан тўхтата олмайди”.

Энди бир неча абзацлар: “Казах штатидан келган турк олим семинарда Фаренгейт бўйича ўртача бор-йўғи 36°C ҳароратда буғдой етиштиришни таъкидлаганда фермерлар ва олимлар ҳайрон қолишди”. “Институтнинг тажриба даласида буғдойнинг ўртача ҳосили ҳар акрдан 25 бушел (гектаридан 16,6 ц). Бу Америка лалими буғдойи ўртача ҳосилдорлигидан юқори”. “Қўрик ерда хўжаликларнинг ўртача майдони 100 минг акр — деди у — шунингдек шўроларда оилавий фермалар йўқ”.

“У қиш вақтида қорли далада кучли тракторларни кўриш, унчалик ҳам ҳайрон қоларли воқеа эмас деб қўшимча қилди”.

“АҚШдагидек қишлоқ хўжалик фани Россияда ҳам галла ишлаб чиқаришда асосий ўринни эгаллайди”.

Умуман мақола бир қанча ноаниқликларни ҳисобга олмаганда, жуда хайрихоҳлик руҳида ёзилган эди.

Американинг кўплаб олимлари билан учрашувлар ва суҳбатлар дўстона вазиятда ўтди. Мутахассислар ўз тажрибалари билан яхши фикр алмашишди, кўплаб саволлар беришди ва ўзаро ҳамкорликка тайёр эканликларини билдиришди. Бу ҳамкорликни ривожлантириш, ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, жуда фойдали бўлади.

МИССУРИ БЎЙЛАРИДА НОННИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

1986 йил 26 августдан 9 сентябргача мен академик Н.З. Милошенко Сибир қишлоқ хўжалиги илмий-тадқиқот институтининг иқтисод бўлими мудири Б.С. Кошелов билан АҚШда бўлдим. Мақсадимиз қурғоқчилик ша-

роитида АҚШда ғалла етиштиришнинг иқтисодий моҳиятини ўрганиш эди. Биз Вашингтон, Монтана, Шимоллий ва Жанубий Дакота ҳамда Небраска штатларида бўлиб, фермерлар, олимлар, қишлоқ хўжалигининг турли хизматлари ҳодимлари билан учрашдик.

Мен бу визит чоғида олган таъсуротларим, фикрларимни баён қилмоқчиман. Бу ҳикояда кўплаб рақамларни келтиришдан қочиб бўлмайди. Чунки иқтисодий муаммоларни рақамлар тили билан тушунтириш осонроқ. Афсуски америкаликлар метр ўлчов тизимига ўтишни жиддий равишда хоҳлашаётган бўлса ҳам ҳанузгача бушел (27 кг бугдой), фунт (453 г), акр (0,4 га), мил (1642 м) каби ва бошқа анъанавий ўлчов бирликларидан фойдаланишади. Мен эса рақамларни имкони борича метр ўлчов тизимида беришга ҳаракат қилдим.

Машиналар, ғалла ва бошқа нарсаларнинг баҳосини бизни кига мутлақ рақамлар билан солиштиришнинг маъноси йўқ. Бироқ америкалик фермер аёвсиз рақобат муҳитида қандай қилиб бошини бошига қўшиб келаётганлигини билиб қўйиши эътиборга лойиқ ва фойдалидир. Америка фермаси ҳаётининг баъзи бир томонлари қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил қилишдаги бугунги изланишларимизда мақбул бўлиши мумкин. Америка фермерининг юқори даражадаги ишлаб чиқариш манбаи ўтмишдаги оилавий анъаналарга бориб тақалади. Биз Фарбий Европа, Скандинавия ва Россиядан келиб америкалик бўлиб қолганларнинг учинчи ва тўртинчи авлодлари билан учрашдик.

ВАШИНГТОН

Америка Кўшма Штатларида бизни камтарона даражадаги “Велменгтон” меҳмонхонасига жойлаштиришди. Йўлакда навбатчилик қилаётган қорамағиз норгул йигит юкларимизни олиб беришга ёрдамлашмоқчи бўлди. Лекин бунинг уддасидан чиқа олмади. Гуруҳда мен таржимон, америка ҳаёти қиёфаси бўйича маслаҳатчи ва хазиначи эдим. Шунинг учун ҳам мен ҳамкасбларимга ҳар бир қадам неча пул туришини яхшилаб тушинтирган эдим. Меҳмонхона бошлиғи билан келишиш 1 дақиқа вақтни олди. Бизнинг имкониятимизни ҳисобга олиб бир кунга

у — академик учун 80 доллар, бизга эса — 60 доллардан белгилади. Лекин, биз 67 долларга бир ўринли ва киши бошига 39 доллардан тўланадиган икки ўринли хона олишга келишдик. Вашингтон меҳмонхонасининг Москва меҳмонхонасидан афзалликлари нимадан иборат? Кондиционер ва кроватлар бир ярим-икки баробар кенг, чойшаблар ва сочиқларни ҳар куни алмаштиришади, икки жуфт қат-қат гулли сочиқ, тўртта ҳар хил ўлчамдаги артингич, совун, шампун ва муз.

Қишлоқ хўжалик вазирлигида гуруҳимизни чет эллар қишлоқ хўжалиги бўлими мудири ўринбосари Лео Майер кутиб олди. У етти хизматдан иборат бўлган Вазирлик таркиби ҳақида гапириб берди. Бу бўлимлар қуйидагилардан иборат: иқтисод, истеъмол ва озиқ-овқат саноати, маҳсулотни сотиш ва назорат қилиш (инспекция), чет эл қишлоқ хўжалиги, кичик қишлоқлар ва қишлоқни ривожлантириш, миллий бойликлар ва атроф муҳит, фан ва маориф. Бу бўлимларда 10 минг, мамлакат бўйича 90 минг ходим ишлайди.

Учрашувни албатта ҳазил билан бошлаш ҳар бир америкалик учун хос одат. Шунинг учун ҳам АҚШ буғдой ассоциацияси президенти Уинстон Вилсон суҳбатни огоҳлантиришдан бошлади: — Кечқурун сизлар Ёввойи Фарбада, Биллижсда бўласизлар! Елкангизни деворга тираб туришга урининг! — Кейин у ҳазилсиз жиддий гапга ўтди: технологияларни алмашгандан кўра халқларнинг бир-бирига яқинлашгани муҳимроқ.

Ассоциация буғдой етиштирувчи фермерлар маблағи ҳисобидан ташкил қилинган, шулар ҳисобидан ва қишлоқ хўжалик вазирлиги ажратган бюджет маблағи ҳисобидан ишлайди. Ҳар бир бушел сотилган буғдойдан Ассоциация жамғармасига ярим цент ажратилади. Шунинг учун ҳам бу ташкилотнинг мақсади битта — буғдой донини экспорт қилишга ёрдамлашиш. У чет элда 13 идора ва штатларда 14 та буғдой комиссиясига эга. Бу комиссияларнинг кўплаб ходимлари билан мамлакат бўйлаб саёҳатимиз давомида учрашамиз.

Навбатдаги сўзни Давид Хоулдер олди. У фан ва маориф бўлимига кирувчи Жорий қилиш хизмати миллий дастури бошлиғи.

У ўз сўзида америкаликлар ўз жорий қилиш тизими билан фахрланадилар, чунки америка фермери 1963 йил-

да 63 кишини боқди, 1983 йилда эса 79 кишини. АҚШ да жорий қилиш 73 та қишлоқ хўжалик дорилфунунида ташкил этилган бўлиб, бу тизимлар илмий тадқиқотлар ўтказиш, жорий қилиш фаолиятини бажаради. Бундан ташқари жорий қилишнинг кооператив хизмати мавжуд бўлиб, у ҳар бир округдаги агентлари орқали фаолият юритади.

Жорий қилиш деганда америкаликлар семинарлар, конференциялар ташкил қилиш, радио ва телевидениеда чиқиш қилиш ва чиройли қилиб безатилган тавсиялар, амалий қўлланмалар чиқариш орқали илм-фан ютуқларини тарқатишни тушинишади. Шунинг учун ҳам америкалик олимлар илмий-тадқиқот ишлари ёки ўқитувчилик вазифасини жорий қилиш фаолияти билан биргаликда олиб боришади. Бу табиий ҳол ҳисобланади ва олимлар икки манбаадан маош олишади.

Жорий қилиш хизмати болалар билан ҳам шуғулланишади, уларга қишлоқ хўжалигини бошқариш асосларини ўн ёшидан бошлаб ўргата бошлайди. Хоулдлер фикрича болаларда раҳбарлик қила олиш туйғуларини тарбиялаш жуда муҳим. Бу уларни мустақил қарор қабул қилишга ўргатади. Болалар компьютер техникасини жуда енгил ўзлаштиради ва кўп ҳолларда ўз ота-оналарини компьютердан фойдаланишга ўргатишади.

АҚШда ғалла етиштиришнинг баъзи бир томонлари ҳақида Иқтисодий тадқиқот хизмати ўсимликшунослик сектори мудир доктор Мак Лиф гапириб берди. Ғалла ишлаб чиқариш озуқа донига мослашмоқда ва бу кўрсаткич унинг умумий ҳажмининг 75 фоизини, маказхўрининг — 62 фоизини ташкил қилади. АҚШда дон ишлаб чиқаришнинг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ошиши, ишчилар сонининг қисқариши ҳисобига юз бераяпти. Масалан, маказхўори ишлаб чиқаришда унумдорлик — 2,3 баробар, буғдой ишлаб чиқаришда — 1,4 баробар ошди.

Мак Лиф АҚШ шимолий хўжалиги иқтисодий ҳолатини баён қилиб берувчи бир неча жадвалларни кўрсатди. Сафаримиз шу тарафга мўлжалланган эди. 1982 йилги рўйхатлаш маълумотлари бўйича Монтана, Шимолий Дакота, Жанубий Дакота ва Небраска штатларидаги ўртача ферма майдонлари қуйидагича — 1014, 435, 448 ва 234 гектар; бир гектар ер баҳоси — 610, 1095, 865 ва 1542 доллар. Штатлардаги экин майдонлари: Монтана — 6580, Шимолий Дакота — 11264, Жанубий Дакота — 7535, Не-

браска — 8973 минг гектар. Бир мавсумда экиладиган ерга қараб фойдаланиш даражаси штатлар бўйича қуйидагича: — 3746, 8123, 5773, ва 6830 минг гектар.

Қизиққан ўқувчи шудгор майдонларини миқёсини осонгина ҳисоблаши мумкин, масалан, у Монтанада ҳаддан ташқари катта — 8234 минг гектар.

Бу штатларда бугдой асосий экин. Монтанада унга экин майдонининг 54% ини, Шимолий Дакотада — 48%, Жанубий Дакотада — 24%, Небраскада — 22% и ажратилди. Монтанада аҳамияти жиҳатидан иккинчи экин — арпа (15%), Шимолий Дакотада — кунгабоқар (15%), Жанубий Дакотада — сули (13%), Небраскада — маккажўхори (21%). Барча штатларда умумий экинзорларнинг тўртдан бири пичанзор учун ажратилган.

Тўртала штатда ҳам 1983 йил дала экинларининг ҳаммаси (арпа ва сулидан ташқари) фойда берди, 1984 йили маккажўхори, кузги бугдой, арпадан зарар кўрилди, қаттиқ бугдойдан яхши фойда олинди.

Қурғоқчиликда деҳқончилик қилиш бўйича илмий тадқиқотлар миллий дастури раҳбари Жеймо Пар фикрича, илмий дастурлар фермерларнинг фикри ва сўровларни ўрганиш натижасида тузилди.

Доктор Ж. Парнинг ўзи асосий вақтини мамлакат бўйлаб илмий сафарда ўтказди. Унинг навбатдаги сафари шимолий-ғарбий Техасдаги фермер Роберт Якобсон даласида ўтди. Бу фермер муаммоси сув таъминотининг қисқариши билан боғлиқ эди. Олимлар унга тупроқни ўта кам қайта ишлаб лалими деҳқончиликка ўтишни маслаҳат беришди. У бу усулни олимлар билан бирга синаб кўраяпти ва ҳозирча у фермерни қониқтираяпти.

Ерни асраш хизмати тупроқни ҳимоя қилиш тадбирларини режалаштириш ва амалга ошириш соҳаси раҳбари суҳбат сўнгида гапга аралашди. Бу хизмат қишлоқ хўжалик вазирлигидаги энг катта ташкилотлардан бири бўлиб унда 13 минг киши ишлайди. Мамлакат бўйлаб тупроқни муҳофаза қилиш ва энг кам қайта ишлашни ташвиқ қилиш бўйича қўлаб клуб ва комитетлар тузилган.

Улар ижодий ишлашади. Масалан, тупроқни кимёвий ишлашни хоҳламайдиган фермерларни кимё компаниялари орқали рағбарлантиради. Айова штати Жоунс округида соя экишга мўлжалланган кузги шудгорлашга қарши кампанияни авж олдиришди.

Мукофот олиш учун анкета қоғозчасига ўтган йилда экилган соя майдонини ва маълум бир майдонда кузги шудгордан воз кечганлигини кўрсатиш кифоя эди.

“Ерга рекреация ишлови бериш” деган сўз пайдо бўлди. Бу бекорчиликдан далага чиқ дегани эди. Ерни рекреацион қайта ишлаш ҳақидаги ўнлаб фикрлар, хулосалар, мисоллар ёзилган очиқ хат юборилади. Улар орасида шундайлари ҳам бор: ҳамма қўшнилари аллақачон далада; об-ҳаво яхши, бир айланиб келиш керак; қўшнилари дангаса деб ўйлаши мумкин; текис бўлиши учун яна бир маротаба ўтиш керак; агар, бу супринди тупроққа аралаштирилмаса сеялқалар тишини ишдан чиқаради.

Ерни асраш хизмати ва кўплаб фидоийлар меҳнати тупроқни анъанавий қайта ишлашдан қайтиш жараёнига шубҳасиз ёрдам боради. Ўн йил мобайнида ерга тупроқни ҳимоя қилишга қаратилган ишлов бериш майдонлари икки баробар кўпайди ва 35 миллион гектарга етди. Лекин барибир ҳозирги кунда ҳам 77 миллион гектардан кўпроқ ер плуглар ёрдамида ҳайдалаётганлигини эсдан чиқармаслик керак.

Қишлоқ хўжалик вазирлигидан биз тўғри миллий аэропортга қараб йўл олдик. Америкаликлар гапи бўйича соқчимиз (эскорт) ёш йигит Давид Миллер бўлади. У чет эл қишлоқ хўжалик хизмати ходими бўлиб, бўйи қарийиб икки метрли бақувват йигит экан. У япон тилини билди, русчани жонли гапиради, Россияда бўлган.

МОНТАНА

Америка ҳақидаги билимларимиз жуда чегараланган. Масалан, Монтана ҳақида нимани биламиз? Бу сўзга минглаб қўйлақлардаги тамғачаларда кўзимиз тушган холос, лекин уларнинг ҳам кўпи американики эмас.

Монтана Америка штатларидан бири эканлигини кўпчилик билди. Лекин уларнинг аксарияти унинг географик ўрнини ҳам билмайди. Масалан, танишларимдан бирортаси ҳам Американинг буюк дарёси Миссури худди шу штат ерларидан бошланишини билмади.

27 август куни соат 12 да Шимоли — ғарбий авиакомпаниянинг 69-рейси билан Вашингтондан учдик ва Миннеаполис орқали тоғ вақти бўйича соат 16 да Беллингса

етиб келдик. Тоғ вақти Вашингтон вақтидан 2 соат, Москва вақтидан 10 соат фарқ қилади.

Монтана жанубидаги шаҳарлардан бири бўлган Бееллингс аэропортида бизни ҳеч ким кутиб олмади. Дастурда шундай эди: расмиятчилик учрашувларининг кераги йўқ. Шунинг учун ҳам Миллер аэровокзал биносида жойлашган "Херти" автомобиллар ижараси фирмасига йўл олди. У 10—15 дақиқадан кейин машина калитини олиб келди, автомашинани номерига қараб бир зумда топди. "Шертон" меҳмонхонасида 24 долларли хоналардан тўрттасининг калитини биз 5—6 дақиқада олдик.

Дастуримизга биноан кечки овқат норасмий ўтиши керак. Мен Давиддан бунинг маъносини сўрадим.

— Маҳаллий олимлар билан бирга овқатланамиз. У-бу ҳақида гаплашамиз.

Мен Николай Захаровичга тушинтирдим: Қандайдир ресторанда кечки овқат қиламиз. Менимча ҳар ким ўзи тўлайди, 10—15 доллардан тушса керак. Борамизми?

— Борамиз, — ҳеч иккиланмасдан масалани ҳал қилди гуруҳ раҳбари.

Ярим қоронғи залда бизни уч америкалик кутиб олди: Жим Жонсон — қишлоқ хўжалик дорилфунуни жорий қилиш хизмати иқтисодчиси, Генри Бан — жорий қилиш хизмати фермашунослик ва иқтисод кафедрасининг доценти ва Алан Бикет — иқтисодчи. Официант кимга гўшти яхшилаб, кимга ўртача ёки яхшироқ қовуриш кераклигини аниқлади.

Мен америкалик иқтисодчиларга разм солдим: Жонсон бақувват, боксчиларга ўхшаш қовоқли, ҳамюртларига қараганда содда ва улфатроқ, Бан нуфузли ва вазмин, келишган, Бикет асосан жим, баъзи-баъзида суҳбатга аралашади. Шундай қилиб суҳбат бошланди. Ҳамма саволларга Жонсон жавоб қайтарди, баъзида Бан гапга кўшилиб турди, Бикет иложсиз ҳоллардагина суҳбатга аралашди. Суҳбат келаси кун ҳам давом этди. Саволларимизга берилган жавоблардан Монтана қиёфаси намоён бўлди. Катталиги жиҳатидан иккинчи ўринда, аҳолиси сони бўйича пастдан учинчи — 800 минг киши атрофида, майdonи — 37 миллион гектар.

Монтана тоғ ва даштлар мамлакати, яйлов ва пичанзорлари экинзорларнинг учдан икки қисмини — 27,2% ни ташкил қилади.

Асосий экини буғдой. Кузги буғдойни тоза шудгорга — 1 миллион гектарга экишади. Баҳорги кечки буғдой ҳам асосан шудгорга (700 минг гектар) ва 50 минг гектар ерда ўтган йилда экилган жойга экишади.

Ҳатто арпани ҳам асосан шудгорга (500 минг гектар) экишади ва қолдиқ ерга икки мартаба кам экишади. Қолдиқ ерга экиш кейинги йиллари пайдо бўлди.

Бу маълумотларни баҳолаш учун АҚШ да ғалла ишлаб чиқариш шароитини яхши билиш керак. Бизнинг одамларнинг мулоҳазаси оддий: америкаликлар бутун дунёга ғалла сотаяпти — демак улар бу соҳада революция қилишди ва ҳар қандай шароитда юксак ютуқларга эришишади. Ҳақиқатан ҳам дунё ғалла савдосининг ярмини АҚШ ғалласи ташкил қилади. Лекин, бу мамлакатнинг асосий дон захиралари ем бўладиган ғалла бўлиб, асосан йилда 800—1000 мм ёғин ёғадиган, йиллик ўртача ҳарорат 12—14 градус бўладиган жуда қулай об-ҳаво шароитига эга Маккажўхори минтақасида етиштирилади.

Бу ҳудудларда америкаликлар маккажўхори ва соя экишиб, ундан бир маромда юқори ҳосил оладилар. Ишлаб чиқариш жўхори дони билан бирга 250—300 миллион тонна. Жами ғалла етиштириш 350 миллион, ички бозор эҳтиёжи эса 200 миллион тонна атрофида. Буғдойни мўтадил қуруқ ҳудудлардаги 30 миллион гектар майдонга экишади. 22—25 миллион тонналик ички эҳтиёжни қондириш учун ҳар гектаридан 7—8 ц ҳосил олиш етарли. Мўл-кўлчилик ҳақида тасаввур пайдо бўлиши сабаби шу, аслида бу кўрсаткичлар унчалик юқори эмас.

Монтана ғалла ҳўжалиги фаолиятини статистик маълумотлар асосида таҳлил қилиб кўрайлик. Аввало тупроқ иқлим шароитлари ҳақида. Кўпинча буғдойни қора ва тўқ қўнғир тупроқ ерларга экишади. Асосий ғалла туманларига ўртача 340 дан 400 мм ёғин ёғади, бу даража нам билан таминланганлик бўйича Шимолий Қозоғистон қора тупроқли зоналарига тўғри келади. Ёғинларнинг тақсимланиши қуйидагича: максимум май-июнда, қурғоқчил пайти июлдан августгача. Кузги буғдой июл охирига келиб пишади ва уни августнинг биринчи чорагида — қуруқ об-ҳавода йиғиштириб олишади. Баҳорги буғдойни асосан май ойининг биринчи ярмида экишади ва августнинг иккинчи ярмида ўриб олишади. Шундай қилиб ёғин-

ларнинг тақсимланиши ва ҳарорат режими ғалла экинлари учун жуда қулай.

Монтана деҳқонлари нималарга эришдилар? Мен биринчи маротаба бу ерда 1975 йилда бўлдим, кейин 1977 йилда иккинчи сафар бўлдим. Шунинг учун таққослар асосида баъзи хулосаларни чиқариш мумкин. Баҳорги буғдойни 1975 йили асосан шудгорга экишди, йил ўртача бўлди ва ҳосилдорлик ҳар гектарига 17,1 центнерни ташкил қилди. 1977 йил қурғоқчил келиб ҳосилдорлик шудгорда 14,4 центнергача пасайди. Баҳорги буғдой учун 1976 йил жуда қулай келди ва ҳар гектаридан 20 центнердан ғалла олинди. Қолдиқ жойларда буғдойни кам майдонга экишди ва ҳар гектардан 1977 йил — 10,3 ц, 1976 йили — 15,1 ц ҳосил олишди.

Ўша вақтдан буён нима ўзгарди? Баҳорги буғдойни ғалла ўрнига экиш деярлик тугатилди; агар бу кўрсаткич 1975 йилда — 13% бўлган бўлса, 1984 йили — 7%. Худди шундай ҳол кузги буғдойда ҳам. Умуман олганда буғдой майдони ошди, ҳосилдорлик ўзгармади. Охирги беш йилдаги об-ҳаво энг қулай келган 1982 йили баҳорги буғдой шудгорда ҳар гектаридан 20,0 центнердан дон берди, қурғоқчил келган 1984 йили ҳосилдорлик ҳали кўрилмаган энг паст даражада — 10,6 ц бўлди. Бу йилларда ғалла ўрнига экилган майдонлардан гектарига тегишли равишда 19,4 ва 8,7 ц ҳосил олинди.

Монтанада ҳалокатли қурғоқчил йил деб ҳисобланган 1984 йили йил давомида шарқда — 215 мм, марказда — 245 мм ва ғарбда — 350—400 мм ёғин ёққанлигини таъкидлаш жоиз. Худди шундай об-ҳаво Шимолий Қозоғистоннинг катта қисмлари учун одатдаги ҳолдир. Кўриб турибмизки, Монтанада қурғоқчилик билан курашишда ҳеч қандай мўъжиза қилинмаган; шудгордан гектарига 10 ц ҳосил олинган ҳолос.

Бизда деҳқончиликнинг шудгор тизимини асослашда америка ва канада тажрибасини манбаа қилиб олиш одат бўлди; мана қаранглар фермер нима қилиш кераклигини билади, улар машаққатли тажрибада деҳқончиликнинг бу тизимига эришди. Бизга маълум бўлган ҳақиқатлар асосида бу масалани ҳам кўриб чиқамиз.

Охирги ўн йилда Монтанада шудгор далаларида баҳорги буғдойнинг ҳосилдорлиги гектарига 16,4 ц ни ташкил қилди. Бу ғалла ўрнига экишдан олинган дондан гек-

тарига 3,4 ц кўп. Савол туғилади, нима учун фермерлар фақат шудгорга экишни маъқул кўришадию, қолган қарийиб ярим майдондан фойдаланишмайди?

АҚШга қилган биринчи сафаримда мен ғалла экинларини қисқартириш бўйича сет-эсайд (тўхтатиш, узиш) деб номланган давлат дастурини кўриб қолдим. 1983 йили эса пик ёки пейменд-ин-кайнд (эзгуликка тўлаш) деган дастур жорий қилинди. Бу дастурларнинг мазмуни шундан иборат эдики, ғалланинг улкан заҳиралари тўпланиб қолаётганлиги боис давлат буғдой экишни маромлаштирмоқчи ва ҳар хил йўллар билан унинг майдонини қисқартирмоқчи эди. Ҳукуматнинг янги дастурлари бўйича экин майдонининг маълум бир қисмини қисқартирган фермерларга давлат кафолатланган харид баҳоси белгилайди, яъни харид баҳоси билан бозор нархи ўртасидаги фарқга тўлов пули тўлайди. Америкаликлар, фермерлар қанча, қачон ва қаерга экишни ўзи билади деган фикрни такрорлашни яхши кўришади. Лекин, ҳукумат ўз дастурлари орқали уларни ўзи истаган талабларга мос ҳаракат қилишга мажбур қилади. Мен ҳукумат дастурига қўшилмайдиган, ўз хоҳиши бўйича иш кўрадиган фермерлар сони қанчалигига қизиқдим. Уч америкалик кулди ва уч хил жавоб қайтарди; оз, деярли йўқ ва тентаклар йўқ.

Америка фермерининг шудгорга боғланиб қолганлигининг яна бир сабаби шундаки, ғалла ишлаб чиқариш ҳажми ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари уни умуман қизиқтирмайди. Унинг учун бош масала — сарф қилинган маблағдан катта даромад олиш. Масалага шундай ёндошишда экинзорнинг ярмини шудгорга қолдириш фойдали. Мана шу тартибда фермер экиш-тикиш ишларини ўзи уддалайди, ўримга эса ёлланма ишчилар таклиф қилиши мумкин. Яна бир нарсани ёдда тутиш керак: Монтанада ғалла ишлаб чиқариш чорвачилик билан қўшиб олиб борилмайди, демак фермер учун шудгорга озуқабоп экинлар экишнинг ҳечам қизиги йўқ.

Монтанада 1975 йилгача майда фермерларнинг хонавайрон бўлиш жараёни юз берди. Уларнинг сони 1920 йилдаги 58 мингдан, 1975 йилда 23 минггача қисқарди. Охирги 10 йилда уларнинг сони деярлик ўзгармади. Бу ҳолатда ўрта фермер ери кеңгайиб 1985 йилда 2581 гектарга етди. АҚШда фақат деҳқончилик ёки деҳқончиликни мол семиртириш билан қўшиб олиб борувчи фермерлар-

ни фермер дейишади. Иши яйлов ва пичан билан боғлиқ бўлиб, қорамол боқувчиларни ранчер деб аташади.

Чорвачиликда яйловда қорамол боқиб гўшт етиштириш устивор. Бу ерда 3 миллион бош қорамол бор, шулардан ярми сигирлар. Диққатга сазовор жойи шундаки, Монтанадай катта штатда 27 минг бош соғин сигир бор ва 90 минг бош мол сўқинга боқилади. Америкача ихтисослаштиришнинг моҳияти ҳам мана шунда — ҳеч қандай универсалликка ўрин йўқ.

Монтана аҳолиси сони 800 минг. Шулардан 67 минги фермаларда яшайди, ҳар бир фермага ўртача 2,8 киши тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги штат миллий даромадининг 30% ини беради. Халқ хўжалигининг бошқа муҳим тармоқлари нефт-газ, кон ва ўрмон саноати, транспорт ва туризм.

Жонсон Монтана фермаларида ғалла ишлаб чиқариш иқтисоди ҳақида маъруза қилди. Унинг маърузасидан бир гектар шудгорда баҳорги буғдой етиштириш харажатлари нималардан иборатлиги маълум бўлди. Бир гектардан ўртача 18 ц ғалла олиш учун 345 доллар харажат қилинади. Бунда ўзгарувчи харажатлар экилган йили 117 доллар ва шудгор қилинган йили 37 доллар бўлиб, қолганлари белгилаб қўйилган харажатлардир. Ўзгарувчи харажатларда биринчи ўринда ўғит ва ўрим, кейин уруғ ва суғурта, учинчи ўринда ойлик маош харажатлари, химикатларни сепиш, ёнилғи ва кундалик (оператив) харажатлар “манфаат” (фоизли миқдор) харажати туради.

“Манфаат” нима дегани? Америкача тушунча бўйича пулни ҳамиша пул топади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай пул миқдори йил давомида маълум фоизга кўпайиши лозим. Ҳозирги вақтда бу фоиз 13,5 га тенг. Ана шу фоиз харажатларга қўшилади.

Бизни ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, манфаат фоизи оила аъзолари, ишчилар маошларига шунингдек, бошқарув иши билан боғлиқ тўловларга қўшиб ҳисобланади. Жонсоннинг гапига қараганда бу имконият баҳоси деб аталади. Унинг ҳисоби бўйича ишлаб топилган пулдан манфаат фоизини ҳисоблаш нотўғри. Қойилмақом қилиб уддаланган меҳнатни баҳолаш маъқул бўлар эди. — Агар шаҳарда электрчи бўлиб, бир соатда 18,50 доллар топиш ёки шудгорда ишлашни танласангиз, бу ҳолда имконият баҳоси шудгорда бир соат ишлашга 18,50 доллар-

га тенг. Сухбатга ўз мисоли билан Генри Бан қўшилди: Агар сиз шудгор учун 4 соат вақт сарфладингиз ва ўз вақтида 100 бош ҳўкизга озуқа бермаганингиз учун 2 фунт қўшимча семиришдан қолдирдингиз, бу тахминан 120 доллар бўлади, яъни ҳар соатда 30 доллар. Ана шу имконият баҳоси бўлади. Бизнинг америкача ҳисоб-китобни тушинишда қийналаётганлигимизни кўриб, Алан Бакет тушинтира бошлади. — Агар танлов шудгор қилиш билан карта ўйини таққосида бўлса, сиздаги имконият баҳоси пул ҳисобида белгиланган нархда бўлади.

Бу гапларнинг маъносидан тушиндимки, америкача бизнеснинг асосий қоидаларидан бири шундай: ҳар бир киши ўзининг қобилияти ва малакаси энг кўп пул топишга имкон берадиган иш билан шуғулланиши керак. Бир сўз билан айтганда америкада трактор ва комбайнларда, бу ишни бошқалардан яхшироқ бажарадиган одамлар ишлашади.

Белгилаб қўйилган харажатлар ичида энг кўп ҳисса ер нархи ва техниканинг эскириш (амортизация) харажатига тўғри келади. Техника ва қурилишга қизиқиш, шунингдек солиқ ва суғурта харажатлари ҳар ҳолда кам режалаштирилади. Ана шунинг учун ҳам Монтана фермерлари юқори ҳосил билан мақтана олмасалар-да, меҳнат унумини оширишда ҳақиқатда мисли кўрилмаган натижаларга эришдилар. Бир центнер ғалла ишлаб чиқариш учун 12—15 дақиқа вақт сарфланади. Бунга қандай эришилади, бу ҳақда фермерлар билан суҳбатлашиш давомида яна тўхталамиз. Диққатга сазовор жойи шундаки, харажатлар таркибидаги 345 доллардан меҳнатга ҳақ тўлашга 15 доллар бошқарувга бир ярим доллар сарфланади. Ғалла ишлаб чиқаришда кам меҳнат сарфланишининг ечими шубҳасиз ана шу ҳақ тўлаш тизимидадир.

Фермер Лес Ауэр қароргоҳига биз икки машинада келдик. Биринчисини Миллер, иккинчисини Бан бошқарди. Баланд бўйли, ўзига ишонган, озода кийинган, (жинси ва ковбой камзулли) қирқ беш ёшлардаги фермер остонасига қадам қўйдик. Унинг нимаси бор? Шудгори — 600 гектар, ғалла экилган майдон 600 гектар, 335 от кучига эга бўлган трактор, 24 метр кенгликда дори сепувчи штанга, сеялка, култиватор, “ландмастер” гербициди. Бори шу. Ўғит ишлатмайди. Унинг айтишича шудгорга фақат гербицидлар билан ишлов беради ва бу ишларни

якка ўзи бажаради. Экишга битта ишчи, ўримга эса тўртта комбайнчини комбайнлари билан ёллайди. Ғалла омборлари ғаллани янаги мавсумдаги ўримгача сақлашга етади.

Лес Ауэр деҳқончилигини қандай тавсифласа бўлади? Анъанавий икки далали экиш усули ва шудгорни гербицидлар билан қайта ишловчи замонавий технология. Ўғитларни ишлатмаслигининг сабаби шундаки, қурғоқчил йиллари ўғит ўзини қопламайди. Бу ерда илғор деҳқончилик сезилмайди, Лес Ауэрнинг ўзи ҳам бунга интилмайди. Энг кам харажат қилиш, ерга энг кам ишлов бериш — унинг қондаси шу. Комбайнерларга вақтбай ҳақ тўлайди. Комбайнлар амортизацияси ва ёқилғи-мойлаш ашёларига ҳам худди шу тартибда ҳақ тўланади. Комбайнчиларга вақтбай ҳақ тўлаш адолатсизлик, ноҳақлик эмасми деган саволимизга у шундай жавоб қайтарди. — Комбайнер ўрувчи сеялка кенлиги ва комбайн тезлигига қараб гектарни ўради. Тўхтаб қолиш деярли йўқ, таъмирлаш учун комбайн нархига қараб белгиланган меёрлар бўйича ўзим тўлайман.

Ҳа, Лес Ауэр ишини илғор дейиш қийин, лекин у вазиятни ҳисобга олиб етарли даражада самарали ишлайди. Бу ҳақда шундай маълумотни келтириш мумкин. 1984 йилги қурғоқчиликдан кейин унинг қўшниларида бири хонавайрон бўлди. Лес Ауэр унинг ерини сотиб олди.

— Афсус, шундай, ора ер бўлиб қолди — таъкидлайди Ауэр, — лекин бу ишни тузатса бўлади. Фермер ора ер орқали қўшнисига қарайди, яна қанча вақтгача чидай олар экан. Ҳар ҳолда ора ерларнинг кўпайиши фермерлар учун яхшилик белгиси эмас.

Ўйлайманки, Лес Ауэр нафақат яхши ишлай билади, шу билан бирга компьютерни унча хуш кўрмаса ҳам ҳисобкитоб қилишнинг уддасидан чиқади, эртанги кун талабини ҳис эта олади. У қўшниларида фарқ қилиб, компьютерсиз ҳам ютуқ ўз вақтида тўғри қарор қабул қила билишда эканлигини тушиниб этди. У ўғитни ишлатишдан воз кечди, комбайнини сотди, дори сепгич сотиб олди ва шудгорни култивация қилиш ўрнига гербицидларни сепишга ўтди. Шу билан бирга у ерга экишдан олдин ишлов бериш ва экинга ишлов бериш бўйича анъанавий технологияни сақлаб келаяпти. Икки йилда у экин майдонини қарийиб икки баробарга кўпайтирди, ҳар бир бушел ғалла экиш харажатларини камайтирди. Бу ҳар қандай

шароитда фермернинг маҳкам оёқда туришига асос бўлмоқда.

Лес Ауэр одат тусига кирган бир пиёла қаҳвага ҳам таклиф қилмади. Биз Бринкил фермасига йўл олдик. У ерда бизни Монтана ғаллакорлар Ассоциацияси томонидан ташкил қилинган зиёфат кутарди. Жаноб Бринкл олтмиш беш ёшлардаги, озғин киши экан. У бизни очиқ чеҳра билан кутиб олди ва хотини, икки қизи билан таништирди, сўнгра уйга таклиф қилди. Ҳовлида гўшт қовириларди. Бизга дастлаб пиво беришди. Қайд қилишим керакки, америкаликлар зиёфат вақтида умуман спиртли ичимликлар ичишмайди. Зиёфатда менинг ёнимда Хантли тажриба станциясининг директори жаноб Стоддард ўтирганди. Мен ундан Лес Ауэр фермасида бўлганимни ва Монтанада ўғит ишлатишдан воз кечиш қанчалик анъанавийлигини сўрадим. Бу — анъанавий эмас, — деди директор. Умуман олганда азотли ва сувсиз аммиакни ишлатиш кўпайиб бормоқда. Фосфорли ўғитлар ҳақидаги саволимга у суперфосфат ишлатиш қисқармоқда, аммофос тобора кўпроқ ишлатилаяпти, чунки тупроқда азот кам, деб жавоб қайтарди.

Бу орада чап ёнимдаги, ўттиз беш ёшлардаги фермер бир неча банка пиво ичгандан кейин суҳбатга кўшилди. — Черненконинг иши қандай? — Ўлди. — Мен атом станциясида ҳалокат юз берган шаҳарни сўраяпман. — Агар Чернобил бўлса, у ерда ҳалокат оқибатларини тугатиш бўйича ишлар бажарилаяпти.

Кечки овқатдан кейин ҳаммамиз ҳовлига чиқдик ва уй бекаси мендан ўзим, оилам ва ишларим ҳақида гапириб беришни илтимос қилди.

Йигирмага яқин киши тўпланди. Улар гапларимнинг ҳар бир маъносига эътибор бериб тинглашди. Бринкел хоним ва бошқа аёллар оилавий ҳаётимизнинг майда-чуйдаларигача жуда қизиқишди. Улар "руслар" оиласи, болалари, катта ёшдагилари ҳам ота-онаси билан яшаши ҳақида, уларнинг ўқиши тўғрисида кўплаб саволлар беришди. Фермерлар эса биздаги тракторлар, комбайнлар қандайлиги, ҳосилдорлик қандай, экиш ҳақида ким қарор қабул қилади, ким ўради, америка буғдойини сотиб ола-мизми деган саволларга жавоб олишди.

Эрталаб биз Беллингсдан Молт деган шаҳарчага йўл олдик. У ерда бизни АҚШ Ғаллакор фермерлари ассоци-

ацияси президенти Бад Лютхолд кутиб олди. Машинадан тушар эканмиз қирқ беш ёшлардаги оғир вазнли, усти боши ҳар хил мой доғли жинси ва ковбойлар кийими кийган киши билан ҳам сўрашдик. Лютхолд бир-икки фермага кириб чиқиш ва тушликни унинг уйида қилишни таклиф қилди.

Бир оз вақт ўтгандан кейин биз фермер Дейву Келси билан суҳбатлашардик. У фермани отаси билан бирга бошқаради. Дорилфунунда ўқирди, тугата олмади. Қариб қолган отаси чақириб олди. Ҳозир асосий ишларни ўзи бажаради. Ферманинг 1000 гектар ери бор, шундан 640 гектари экинзор. Шудгорнинг ярими тоза шудгорга ажратилган, 190 гектари кузги буғдой, 16 гектари баҳорги буғдой ва 125 гектарига арпа экилади. Шудгорланмаган ерлар шўрланиб бормоқда, бу ерларга беда экишади. Бундан ташқари хўжаликни турғунроқ тутиш учун 50 бош гўштдор мол боқилади.

Ўғит ишлатади: сувсиз аммиакни ҳар гектарига 56 кг, экишда ҳар гектарига 20 кг фосфорли кислота сепишади. Гербицидлардан раундап ва 2,4-Д ни қўллашади. Ерни нўлли қайта ишлашга унчалик ҳам шошилмайди. Кузги буғдой бу йили гектарига 20,7 ц, баҳорги буғдой — 24,7 ц, арпа — 33,3 ц ҳосил берди. Кўрдимки, ҳосилдорлик бўйича округда биринчи.

Тўлиқ ишончли бўлиш учун яна нималар етишмайди? — сўрадик биз. Йигит иккиланди ва журъатсизроқ: — Менга Баднинг комбайнидай комбайн керак деди. — Меники отам фойдаланган, ўроғи тўрт метрли эски комбайн. Бадники эса Жондир фирмасиники, тўққиз метрли ўроғи билан.

Алан Нордалда 1200 гектар ер бор, ярими экинзор. Ҳамма қатори буғдойни шудгорга экади. Шудгорнинг чеккасига 100 гектарга арпа экади, анғизнинг 30 гектарига ҳам арпа эккан. Ана шу хўжалик ва 70 бош сигир билан Аланнинг ўзи, тоғаси ва куёви шуғулланишади.

Саволларга қирқ ёш атрофида, тишлари сигаретадан сарғайиб кетган, баланд бўйли, мускулли Алан жавоб берди.

Тоғаси мойли камзулида ёнимда жим ўтирди. Кам ҳосил олдик, аслида илғор технологияни қўлласак ҳам шундай бўлди, шудгор кимёлашиб кетди, ўғитларни қаторлаб қўллаймиз, 450 от кучли 180 минг доллар турадиган тракторимиз бор. Буғдойнинг 16 центнер, арпанинг 8

центнер ҳосил берганлигини билиб, нега бунча кам ҳосил олинди деб сўрадик биз. — Чигирткалар еб кетди. — Инсектицидлар қўлламадингизларми? — биз ҳам жим турмадик. — Йўқ. — Жавоби шу бўлди. Мен америкаликларга разм солдим: Жонсон шапкасини гижимлай бошлади, Бак соқолини сийпаларди, Бакет эса тиниқ осмонни томоша қиларди. Бад Лютхолд уқувсиз фермернинг елкасига қўл ташлади: — Хўп, омон бўл, биз кетдик.

Президентнинг фермаси майдони жиҳатидан қўшнилариникидан фарқи йўқ экан, 400 гектар шудгор ва яна шунча ғаллазор. Лекин, унинг техникалари янги, ҳаммаси Жондир турида, уруғ омборлари бир ярим минг тоннани қабул қилади, бу омборларда ғаллани янаги мавсумгача сақлаш мумкин. Ўзи ишлайди, икки ўғли ёрдам беради, ўғилларининг бири дорилфунун студенти, иккинчиси ўн беш ёшли ўқувчи.

Тушликни анча тетик, сочларини озода қилиб жингалак қилган саксон ёшли онаси тайёрлабди. Онахоннинг ўзи ўн кишига бемалол хизмат қилди. Стол бошида Баднинг қария отаси ўтирди. Президентнинг ёнидан унинг бақувват кичик ўғли жой олди. Катта ўғлингизнинг бўйибастаи қандай, — гап ташлади, Милащенко. — У 370 от кучига эга бўлган трактор кабинасига зўрға жойлашади. Бобойнинг жавоби тугар тугамасдан умумий кулги кўтарилди. Овқатланиш олдидан қария дуо ўқиди. У худодан ўзларининг, жумладан бизларнинг ҳам барча ишларимиз яхши бўлиши учун ёрдамини аямаслигини сўради. Лютхолдларнинг учала авлоди вакиллари ҳам гапдонликда, суҳбатдошликда унча чечан эмасди. Чунки уларнинг бутун умри далада, трактор ва комбайнда ўтган, ён қўшнилари эса анча узоқда туришади. Лекин, оиланинг аҳил ва мустаҳкамлиги шундоқ сезилиб туради.

— Агар, сиз фермада ишласангиз, сизнинг ассоциациядаги президентлик фаолиятингиз нимадан иборат? — савол туғилди. Мен экишдан ўримгача даладаман. Бўш вақтларда биз олдимиздаги масалаларни муҳокама қиламиз ва ҳукумат учун таклифлар тайёрлаймиз. Ассоциация номидан бу таклифларни мен Вашингтонда муҳокамага киритаман ва ҳимоя қиламан.

Биллингсга қайтишда биз ғаллани сотиш, тарқатиш муаммолари бўйича етук мутахассис Генри Бан билан суҳбатлашдик. У борча масалалар хусусида профессорча-

сига ўта аниқлик ва ҳисоб-китоб билан, айтганларини рақамлар ёрдамида асослаб гапириб берди. Унинг сўзи бўйича фермер учун ғаллани фойдага сотишни ууддалаш ҳосил етиштиришдан муҳимроқ.

Фермерлар олдида қаерда ва қачон ғаллани сотиш ташвиши доимий муаммодир. Баъзида ғаллани етиштириш даврида ўзаро шартнома асосида сотиш усуллари ҳам учрайди.

Тайёр ғаллани сотиш учун жуда кўп усуллар мавжуд. Масалан, ғаллани маҳаллий ғаллаҳонага, темир йўлдаги катта ғаллаҳонага, тўғридан-тўғри портга, маҳаллий тегиримонга ёки ғалла озуқаси билан шуғулланувчи савдогарга сотиш мумкин.

Ғаллани сотиш учун бушел-мил, яъни тонна-километр усулини қўллашади. Бир бушел-мил баҳоси қўйидагича ҳисобланади: бир соатлик транспортда ташиш харажатлари 15 доллар (3,65 доллар таъмирлаш учун, 6,35 доллар ёнилғи маҳсулотлари учун ва 5 доллар меҳнат учун), тезлик соатига 50 мил, машинанинг юк кўтариш кучи — 300 бушел (5 тонна атрофида). Бундан келиб чиқадики, бир бушел-мил нархи 0,2 центга тенг.

Фермер, масалан, ғалла ташишни қўйидаги талаблардан келиб чиқиб ҳал қилади: А ғаллаҳонасигача 65 мил, таклиф қилинган пул ҳар бушелга 3,82, Б ғаллаҳонасигача — 20 мил, таклиф қилинган пул эса ҳар бушелга 3,74. Бу ерда фермер ҳар икки ғаллаҳонага ғалла олиб бориш қанчага тушишни ҳисоблайди. Генри ҳам бизга бу масалани ечишимизни топширди. Ҳисоб-китоб натижаси қўйидагича бўлди. А — 3,69 доллардан, Б — 3,70 доллардан. Маълум бўлдики, фермер ўз ғалласини иккинчи ғаллаҳонага олиб боради.

Бундан кейин фермер ғалласини қачон сотиши масаласи билан шуғулланади. Ғаллани сақлашда ҳар бир бушел учун 4 цент харажат қилинади. Ўрим учун харажат — 3,60 долларни ташкил қилган бўлса, сақлаш харажатларини қоплаш учун у 48 цент қиматроқ бўлиши, яъни 4,08 доллар бўлиши керак. Қарор қабул қилгунча ғалла нархи келгуси ойларда қандай бўлиши кераклигини фермер аниқ билиши лозим. Бу масалада компанияларнинг ўнлаб агентлари шуғулланишади.

Аэропортда Миллер машинани Хертц агентлигига топширди ва биз ўн ўринли самолётда Шимоли-шарқий

Монтанага, Сидней шаҳрига учдик. Парвозимиз Уйелоустон дарёсининг тоғли қирғоқлари бўйлаб ўтди. Бу дарё Валоинг ва Монтана оралиғидаги ушбу дарё билан бир хил номланувчи дунёга машҳур Уйелоустун миллий боғи узра ўтиб, штатнинг жануби-ғарбий ва шимоли-шарқий қисмини кесиб Миссури дарёсига қўшилади. Бир соатдан кейин биз маҳаллий тажриба станцияси директори Жерри Бергман билан саломлашдик. У очиқ кўнгилли, қора сочли, эллик ёшлардаги киши эди. Ёнида ўн икки ёшли ўғли. Мен бу станцияда 1977 йили ҳам бўлган эдим. Танишларимни суриштира бошладим. Билдимки, станциянинг олдинги директори Сиддovej вафот этибди, етакчи тупроқшунос Алан Блэк Шимолий Дакотадаги Мендан тажриба станциясида директор бўлиб ишляпти, тупроқшунос Крисс Аасе хизмат сафарида. Бергманнинг ўзи масхар билан шуғулланади.

Станция атрофи ҳам округдай бўм-бўш. Одамлар кетиб қоляпти. Нефт васвасаси тугади, энди ҳаммаси жойига тушади деди Бергман. — Ўғлим машинани келтиради. Майли сизларнинг ихтиёрингизда бўлсин. Бизнинг ёшгина, нозик ўсмирга ишончсизлик билан қараганимизни сезган Жерри тушунтира кетди. — Йўқ бу эмас, менинг катта ўғлим ҳайдайди, айтгандай эртага у футбол ўйнайди, келинлар стадион меҳмонхонадан узоқ эмас.

— Мен ҳам машина ҳайдайман, — гурур билан гапирди, ўсмир, — фақат гувоҳнома олганим йўқ. Айтиб ўтиш жоиз, бутун Америка аҳолиси машина ҳайдашни билади, ҳайдаганда ҳам бири-бирини ўта ҳурмат қилиб, ҳалақит бермай ҳайдашади. Шунинг учун ҳам АҚШда енгил автомашиналарга ҳайдовчи олишмайди. Вазир, директор, профессор барча-барчаси машинани ўзлари бошқаришади. АҚШ ва Канада сафарларидан кейин менга Москвадаги вазирликлар олдидаги қатор қора рангли хизмат машиналари ичида кун билан машина ичида ухлайдиган ёки қарта ўйнаб вақт ўтказадиган девқомат йигитларни кўриш ўта кўнгилсиз ва хунук туюлади.

Меҳмонхонада биз ҳар кунига 25 доллар турадиган хона олдик. Бу ерда биздан бошқа меҳмонлар йўқ эди. Эрта-лаб станция директори тажриба далалари бўйлаб қисқа экскурсия ташкил қилди. Жерри масхар ҳақида жуда зўр иштиёқ билан гапира бошлади. Тан олиш керак, масхар бўйича унинг фаоллиги мақтовга сазовор. Бу мой бера-

диган муҳим ўсимлик майдони 100 минг гектардан ошди. Геландай шаҳрига боришда буғдой ва шудгор далалари орасида вақти-вақти билан сариқ гулли ўсимлик далалари — масхарзорлар учраб туради. Бу далалар ҳар гал учраганда директор қувонч билан кулиб м-а-с-х-а-р деб такрорлар эди.

Глендайда Жерри машинани ресторанга бурди. Чунки у ерда маҳаллий фермерлар билан учрашув тайинланган. Жим Сквайр қирқ беш ёшлардаги бақувват киши экан. У ранги ўчган жинси кийган ва уни тез-тез кўтариб турарди.

У катта панжалик қўлларини чўзиб, келиб чиқиши бразилиялик бўлган қорамағиз хотини билан таништирди.

Танишганимиздан сўнг ҳар қайсимиз ўз таъбимиз ва иштахамиз бўйича тавоқчалар ўлчовига ва таом турларига қараб буюртма бердик. Столга ўтирганимиздан кейин маълум бўлдики, бизларники 8,5, америкаликларники эса 5 доллардан тушибди.

Фермага боришда Сквайр шудгорланган дала олдида машинани тўхтатди, даладаги шамол ва сув эрозияси изларини машинадан тушмасдан кўрдик. Сквайр йигирма қадамча юрди, 45 ўлчамли этикларининг изи тупроқда аниқ кўриниб турарди. — Бу ердан тракторчи камида олти маротаба култиватор билан ўтган, бу билан у тупроқнинг шамолда тўзғиши ва сувда тез емирилиши учун ҳамма шароитни яратган. Мана бу чуқур сувли хандақлар яқиндагина бўлиб ўтган ёмғирдан кейин ҳосил бўлган. Менинг даламда бу ҳолни кўрмайсизлар, чунки мен тупроқни қайта ишлашдан воз кечганман.

Сквайр фермасига борганимизда Стайгер фирмасининг қудратли трактори, чанглаткич ва Милдер фирмасининг улкан, танкка ўхшаб кетадиган сеялкаси кўз олдимизда намоён бўлди. Кўп тоннали сеялка бир қанча: экиш, сувсиз аммиакни тупроққа бериш, донатор ўғитни аралаштириш, пестицидлар сепиш каби жараёнларни бажаради. Қолган ишлар чанглаткич зиммасига. Муаммолар ҳақидаги саволимизга Жим, бегона ўтлар, масалан, ит узум пайдо бўла бошлади, илгари уларга кўзим тушмаганди, деб жавоб берди.

Экин майдони 1000 гектар атрофида, шундан ярмини шудгор эгаллайди. Жим бир ўзи ишлайди. Баъзида унга ўн тўрт ва ўн олти ёшли ўғиллари ёрдам беришади.

— Болалар неча ёшдан бошлаб тракторда ишлай бошлашади?

— Ўн бир — ўн икки ёшлардан.

Жим уйида шахсий компьютердан қандай фойдаланишни намоёниш қилди. Унда йигирмадан зиёд компьютер дастури бор экан. Олдимизда дастурлардан иккитаси билан ишлади.

Шартли сўзлар орқали у Грейт Фоллсдаги марказ билан алоқа боғлади. Экранда жавоб сўзлари пайдо бўлди: — Салом, Жим, хуш келибсиз. Бугун 1986 йил август ойининг 30-инчи куни. Сен 94 маротаба мурожаат қилдинг, охириги 28.08.1986 йил соат 21⁴¹ да. Шундан сўнг Портланддаги ғалла баҳолари ҳақида ахборотлар ва декабр ойидаги прогнозлар пайдо бўлди. Охирида эса тавсия ва таклифлар: биз сенга ғалла бозорига ҳозир чиқмаслигингни тавсия қиламиз. Сўнгра чет элларда ғалла сотиш: Тайванд, Бразилияда, Португалияда, Канадада дон ҳосили ва ҳоказолар ҳақида ахборот берилди.

Иккинчи дастурда фермернинг ҳар бир ой бўйича амалга оширган даромадлари ва таҳлили, маълумотлари бор эди. Масалан, буғдой сотишдан тушган фойда 56097 доллар, арпадан — 2529 доллар, давлат дастуридаги иштироки учун қўшимча тўлов 34416 доллар, сақлаш учун — 2632 доллар, қўшнисида ишлашдан — 1720 доллар, нималарнидир сотгани учун — 4070 доллар.

Ўзига ойлик маошни январ ойидан бошлаб 2291 доллар 67 цент қилиб белгилади. Уруғга харажат — 4412 доллар, ўғитга — 3976 доллар, ёлланма ишчи учун — 129 доллар 44 цент, хайр-эҳсон ва ўйин кулги ишларига — йўқ, меҳмонхона ва сафарга — 1064 доллар, билим олиш учун — 193 доллар, телефонга 285 доллар ва ҳоказо. Май ойининг охирида даромади — 110586 доллар 61 цент, харажати 100462,0 доллар. Фойда харажатлардан — 10124 доллар 61 цент кўп. Бундан ташқари ҳисоб китобни ўзи олиб боради. Харажатларда ёлланма ҳисобчига январда — 950 ва март ойида 55 доллар тўлагани кўрсатилган. Кўплаб фермерлар шахсий компьютердан фойдаланишадими? Жим бу соҳадаги кўрсаткич 10-12% эканлигини айтди.

Якшанба куни эрталаб директор бизга хотини ва ўғилларини таништирди. Қаҳва ичдик, харитада Москва, Омск ва Шўртанни белгиладик, расмга тушидик. Жерри учаёт-

ган тарелкага отиш бўйича округ чемпионатидан олган дипломини кўрсатди ва менга ўзи тўқиган буюм совға қилди, бизлар ҳам унга совға қолдирдик. У бизни ўз машинасида Шимолий Дакотадаги Виллистон шаҳрининг “Эл Ранчо” меҳмонхонасигача олиб бориб қўйди.

ШИМОЛИЙ ДАКОТА

“Эл Ранчо”га маҳаллий тажриба станцияси директори Эрн Френч келди. У Виллистон атрофидан Миссури дарёсига қараб сафарга чиқишни таклиф қилди. Шаҳарнинг чиқиш чегарасидан бошлаб, йўл ёқасида пишиб етилган буғдойзорларни кўрдик. Бизга маълум бўлдики, Шимолий Дакота 1985 йили баҳорги юмшоқ буғдой (миллий ишлаб чиқаришнинг 44 фоизи), қаттиқ буғдой (85%), арпа (31%), зиғир (72%) ва кунгабоқар (70%) етиштириш бўйича мамлакатда биринчи ўринни эгаллайди.

Бу ердаги тупроқ-иқлим шароитлари Монтанага қараганда анча қулай. Энг яхши ерлар штатнинг шимоли-марказий ва шарқий қисмида жойлашган. Виллистонда, Шимолий Дакотанинг шимолий ғарбидаги тупроқлар қора тупроқли ерлар ҳудудига киради. Бу ерда ҳам буғдойзорлар даласи тоза шудгор дала билан алмашиб боради. Биз бир неча савол билан мурожаат қилдик:

- Баҳорги буғдойни экишни қачон бошлайсизлар?
- Апрельнинг бошларида.
- Қачон тугатасизлар?
- Майнинг охирида.
- Баҳорги буғдойнинг ўрим-йиғим муддати қанча?
- Ўрим августнинг бошларида бошланади ва одатда сентябрнинг ўрталарида тугайди. Баъзида ўзгаришлар ҳам бўлади. Ўтган йили ёмғир кўп бўлганлигидан ўрим октябргача чўзилди. Ҳосилнинг бир қисмини қор ёғганидан кейин йиғиб олдик.

— Эрталаб тажриба станциясига Шимолий Дакота буғдойчилик ҳайъатига ВНЭ микроавтобусида бордик. Машинани шу ҳайъат ишчиси Майк Жоунс бошқарди. Америкаликларнинг тажриба станцияси дегани тажриба даласи экан. Бу ерда директор ва у билан бирга яна олти киши ишлашади. Тажриба станциясининг 256 гектар ери бор, яна 194 гектар экинзор. Директор, илмий ходим ва

аграном дуккакли дон экинлари — масхар, кунгабоқар, маккажўхориларнинг навини синаш ва галла экинлари уруғчилиги, ерга ишлов бериш усуллари билан шуғулланишади. Станция ҳисобида тўртта тажриба базаси бўлиб, Округ Ассоциацияси билан биргаликда, дала экин тизimini мукамаллаштириш, нав синаш ишларини бажаради. Бу ишларга округ агентлари ва фермерлар ҳам қатнашади.

— Охирги икки йил қурғоқчил келди, — дейди станцияда йигирма йилдан кўп ишлаган, оппоқ сочли Эрн Френч. — Ўртача кўп йиллик ёғин миқдори 350 мм, ўтган қишлоқ хўжалик йилида фақат 300 мм ёғин тушди.

Мен ёзги ёғин миқдори ҳақида маълумот беришини сўрадим. Мана натижалари: май — 35 мм, июн — 27 мм, июл — 37 мм, август — 62 мм. Бу ёғиннинг тақсимланиши бизнинг кўриқ районларимиздагига ўхшайди. Шунинг билан бирга ҳаво ҳарорати ҳам унча юқори бўлмади ва ойлар бўйича: май — 15,5, июн — 15,5, июл — 22,2 градусни ташкил қилди.

Хўш, галла экинлари ҳосили қандай? Кейинги икки йилда ўртача ҳисобда шудгордан баҳорги буғдой ҳосилдорлиги гектарига — 20 ц, арпа — 33,3 ц. Анғизга галла ўрнига галла экишдан буғдой гектарига — 12,4 ц, арпа — 19,1 ц. Хулоса шулки, Монтанада ҳам Шимолий Дакотада ҳам об-ҳаво шароити бизникига ўхшаш, ҳосилдорлик даражаси ҳам бизникидай.

Станцияда одатдаги шудгор ва кимё асосидаги шудгор синаб кўрилаяпти. Аниқландики, кузги буғдойнинг яшовчанлиги кимёли шудгорда бирданига амалга ошади. Шунинг учун ҳам бундай шудгорларда кузги буғдой ҳосилдорлиги анча юқори (совуққа чидамсиз навлар бундан мустасно).

Виллистонда Шимолий Дакота ғалакор-фермерлар Ассоциацияси президенти Пит Нигярд, унинг рафиқаси ва тажриба станциясининг ходимлари билан тушлик қилдик. Басавлат, соддадил Эрн Френч ва семизликда ундан қолишмайдиган аграном Нил Ривелэнд ёнида полвонсифат, ўрта бўйли, ўтирганларга нисбатан олганда келбати олимларга ўхшаган киши бор эди. Буғдойчилик президенти лавозимига тайинланган фермер худди шу киши бўлиб чиқди. Ҳисоб-китобни биз учун ҳам Эрне тўлади, биз унга рус аёли қўғирчоғини совға қилдик. Майк

Жоунс автобусини жанубга ҳайдади ва ярим соатдан кейин президент фермасида тўхтатди.

Пит Ниярд фермерлар сулоласидан эди. Унинг отаси фермерликни 1930 йили бошлаган. Пит ота-боболари ишлатган техникаларни йиғиб очиқ ҳавода музей ташкил қилди. Унинг ўзи 1974 йили ферма эгаси бўлди, ҳозир унда 4 минг гектар ер бор, шулардан 3200 гектари экинзор.

— Менинг отам, — ҳикоя қилади Ниярд, — қирқинчи йилларда ерни Ноблов юза қирқар плуги билан округда биринчи бўлиб ишлаган, мен эса мана саккиз йилдирки ерни умуман қайта ишламайман.

Фермер ерни фақатгина эрозиядан муҳофаза қилиш учунгина эмас, балки шудгор майдонини қисқартириш учун ҳам қайта ишламайди. У ишонадики, анғизда-тупроқда ўтган йилги сомон ва чим қолдиқлари бўлган майдонда қор яхши тўпланadi ва нам яхши сақланади. У қурғоқчил зонада фақат шудгорга экин экишдан биринчи бўлиб воз кечган дастлабки фермер эди. Ҳар йили у умумий майдоннинг тўртдан бир қисмини шудгорга ажратади. Бу шудгорга кузги буғдой ва озроқ баҳорги буғдой экади. Баҳорги буғдой ва арпаннинг қолганини қайта ишланмаган анғизга (ўтган йилги ҳосил жойига) экади.

Улкан майдонда Пит бизга 450 от кучига эга бўлган, баҳоси 180 минг долларлик оғир гилдиракли “Биг-Бад” тракторини ва оғирликда ундан қолишмайдиган, анғизга уруғ экадиган “Илдер” сеялкасини кўрсатди. Бу сеялкани биз Монтанадаги Жим Сквайр фермасида кўрган эдик. Бу модел эса кучлироқ бўлиб, қамрови 6 метр эди. Оғирлиги 4,5 тонна ва қўшимча бир неча тонна уруғ ва ўғитни олади.

— Асфалтга ҳам экиши мумкин, — ишонч билан гапирди фермер. Ишлаб чиқариши унчалик юқори эмас, соатига 5,6 гектар, лекин ерни қайта ишлашга ҳожат йўқ. Кечаю кундуз ишлаб уч ҳафтада экиб бўламыз.

Шудгорга у оддий сеялка билан экади. Бунинг учун 225 от кучилик “Стайгер” маркали трактор бор. Тўққиз метрлик ўроғи бўлган комбайн. Омборчиси бор, икки ишчи доимий, ўрим учун бешта комбайнчини комбайни билан ёллайди. Иккита юкни ўзи ағдарадиган машинаси бор, бири беш тонна, иккинчиси 15 тонна юк кўтаради. Ғалла қуригич, шамоллатиш механизми бор 5 минг тонна сиғадиган ғаллахона қурилган. Шудгор бўлмаган ер-

ларга гектарига 60 кг азот, 20 кг дан фосфор ва калий беради. Кузги буғдой ҳосилдорлиги шудгорда гектаридан 19 центнер бўлгани ҳолда бевосита анғизга экилган баҳорги буғдойдан — гектаридан 26,0 центнер, арпадан эса 40 центнер ҳосил олди.

Пит Нигярднинг ишилари ҳайрон қоларлик даражада диққатга сазовор. Менинг фикримча у ўз қўшниларидан анча илгарилаб кетди. Бундай ишлар ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди ва ҳар ким ҳам ундагидек қимматбаҳо техникани сотиб ололмайди. Бу ҳақдаги статистик маълумотлар қуйидагича: Шимолий Дакотада ўртача фермер 400 гектар ерга эга, шундан ярми шудгор. Америкача бизнес механизми аниқ ишлайди. Йирик фермернинг янги қиммат техникага капитал қўйиш маблағларига катта имкониятлари бор. У бунга мажбур.

Масала фақат нимага қўйишда. Пит Нигярд маблағни ерни энг кам ишлайдиган техникага қўйди ва бундан ҳозирча кўнгли тўқ. Ҳозирча дейишимнинг боиси бу муаммонинг ҳамма томонлари ҳам ҳали яхши ўрганилмаган, ишлаб чиқариш шароитида синалмаган.

Майк Жоунс машинани жанубга ҳайдади ва биз Диксон шаҳрининг “Хоспитэлитипп” меҳмонхонасида тунаб, эрталаб 20 мил узоқликдаги маҳаллий тажриба станциясига жўнадик. Етиб келганимизда станцияда ҳеч кимни тополмадик. Майк билан Давид ўн беш минутлик сўраб-суриштиришдан кейин, бизни бошқа жойда шаҳар яқинидаги тажриба даласида кутишгаётганлигини аниқлади. Тасаввур қила олмайман. Бордию бизда бир гуруҳ чет элликлар бошловчилари билан учрашув жойини икки соат излашса. Бундан кейин нималар бўлиши ҳаммамизга маълум.

Ниҳоят учрашув юз берди. Суҳбатни тажриба станциясининг директори, ёши анчага бориб қолган кўнгилчан Том Конлон бошлади. У табрик сўзини қишлоқ хўжалик фанлари соҳасидаги ўзаро тажриба алмашиш, иккала давлат ўртасидаги илмий алоқаларни мустаҳкамлайди, — деб бошлаб Вавилов, Докучаевлар номини тилга олди, Россиядан келтирилган эркак ўт, волоснец, жавдар ва просалар ҳақида гапирди. — Сизлар чорвадор мамлакатга келдингиз, — давом этди Том Конлон, — Шимолий Дакотада 5,2 миллион гектар табиий ва 400 минг гектар экма (асосан эркак ўт ва қисман волоснец) яйловлар мавжуд. Шунинг учун ҳам иккита илмий ходим озуқа ишлаб чиқариш му-

аммолари билан шуғулланишади. Мен эса ерга ишлов бериш бўйича дала тажрибалари билан шуғулланаман.

Ёмғир ёғаётгани учун биз тажриба станцияси далаларини машинада айландик. Фикримизча бу битта дала бўлиб, майдони 280 гектар экан. Бу даладаги маккажўхорининг 85 кунда етиладиган эртапишар дурагай нави дон учун экилар экан.

Тажриба станциясидан кейин бизни ўрта ёшдаги фермер Арт Риддл кутиб олди. Унинг отаси богомялик. Арт Риддл билан рафиқаси Дороти ва икки ўғли Арт ва Курт бирга эди. Ўғиллари 16 ва 18 ёшда. Учинчи — катта ўғли уйланган. Ўзининг фермаси бор. Артнинг фикрича бу жойларда кўп тармоқли хўжалик юритиш якка тармоқга нисбатан афзалроқ. Отаси 1927 йилда сут-товар фермаси ташкил қилди. Арт бу ишни 1969 йилгача давом эттирди. Ҳозир у деҳқончилик билан шуғулланади.

Унинг фермаси далаларида 720 гектар буғдой, 200 гектар арпа, 120 гектар сули, 240 гектар кунгабоқар, 160 гектар маккажўхори, 140 гектар беда эркак ўт билан экилади. Бундан ташқари, 160 гектар шудгор ва 88 гектар табиий пичанзор бор. Қишга 160—180 килограммик, 1000 бош хўкизча сотиб олиб, вазни 300—320 килограммга етганда сотади. Хўкизчаларнинг кунлик вазн ўсиши 906 г. У асосан ўғиллари билан ишлайди.

Тушлик маҳаллий банк ҳисобидан бўлди. Эсдалик учун молия ходимлари билан расмга тушдик ва Шимолий Докота буғдой ҳайъати идораси жойлашган Бисмарк шаҳрига йўл олдик.

Майк Жоунс бизни бошлиғи жаноб Майер билан таништирди. Олдимизда ҳам фермер, ҳам тажриба станциясининг директори турарди (бу киши ҳақида олдинроқ эслатгандик). У ташқи кўриниши жиҳатидан бошқа фермерлардан фарқи йўқ, оқ кўйлак, бўз костюм кийган, сийрак сочларини текис тараган, кўзлари тугмадек қора, чарақлаб турибди.

Жаноб Майер сўзи бўйича комиссиянинг вазифаси буғдойни экспорт қилиш учун имкони борича қулай шароит яратиб бришдан иборат. — Бу йилги аҳвол енгил эмас, — давом этди у. — Худога шукурки, буғдой етиштириш ўтган йилга нисбатан 4,6 миллион тоннага, 1982 йилга нисбатан 10,3 миллион тоннага камайди. Лекин, 1982 йили 47,8 миллион тоннани сотишнинг уддасидан

чиқдик, бу йили эса фақат 24,3 миллион тонна сотдик. Шундай қилиб, мисли кўрилмаган миқдорда — 51 миллион тонна дон тўпланиб қолди. Шимолий Дакотада тўпланиб қолган дон — 3,7 миллион тонна

— Нима учун ҳар хил дастурлар бўлишига қарамасдан галла ишлаб чиқаришни камайтиришнинг иложи йўқ?

— Биласизми, ҳар бир янги дастур фақат бир йил ишлаяпти, шу йили ҳам қутилган натижаларни бермайди. Фермерлар дастурга жуда тез мослашадилар, энг ёмон ерларини фойдаланишдан чиқариб, ҳукумат дастурига қўшилган бўладилар, қолган ҳолларда ҳосилдорликни кўтариб юборадилар, буғдой экиш майдонларини тиклаб борадилар. 1983 йили Шимолий Дакотада ПИК дастури бўйича буғдой экиш 4,3 миллион гектардан 3 миллион гектарга қисқарди, лекин келгуси йил ярим миллион гектар қўшилди.

Биз жаноб Мейерни ўз муаммолари билан бирга қолдириб, Хертц фирмасидан ҳар жиҳатдан қулай бўлган олдсмобилда йўлга тушдик. Бу машинада Жанубий Дакота ва Небраскадан ўтишимиз керак. Рулга таржимонимиз Давид Миллер ўтирдида, машинани тўғри жанубга, 83 сонли йўл билан Пирр шаҳрига — Жанубий Дакотанинг пойтахти томон ҳайдади. Биссмаркда биз Миссури дарёсини икки марта кесиб ўтдик. Энди у катта йўлнинг чап томонида қолди.

ЖАНУБИЙ ДАКОТА

Шимолий Дакотадан узоқлашганимиз сари баҳорги буғдой майдонлари сийраклашиб борарди. Кунгабоқар экилган далалар улуши ҳам сезиларли камайиб, маккажўхори пайкаллари бошланди. Кузги буғдой ўриб олинган анғизларда ерга тўкилган дондан униб чиққан қалин майсалар, Америка комбайнлари ҳам кўплаб дон нобудгарчилигига йўл қўйишидан далолат бериб турарди. Майдонларнинг катта қисмида бошоқли экинлар сомони ўрим-ийғим пайтида сочилиб кетсада, ҳар бирининг оғирлиги ярим тонна келадиган исканжаланган сомон ўрамлари ҳам кўзга ташланади. Ўрамларнинг айримлари экин экиладиган жойларда қолдирилган. Америкаликлар бундай ўрамларда дағал ҳашақлар ҳар қандай об-ҳаво шаро-

итида узоқ сақланишини ҳисобга олгани ҳолда, пичан ва сомон ўрим-йиғимининг шу тахлид технологиясини афзал кўришади.

Ён атрофда ёввойи ўрдаклар билан тўлиб-тошган табиий сув ҳавзалари тез-тез кўзга ташлана бошлади. Н.З. Милошенко афтидан ашшаддий овчилардан бўлса керак, ўтирган жойида жим турулмасдан “Ў-ў, ўрдакларга қаранглар, ўрдакларга!” — дея қичқириб юборди.

Миллер машина тезлигини соатига 55 милдан оширмагани ҳолда, бошқариб борди ва тўрт соатлардан кейин олдсмобил Пирр шахрининг кўчаларидан бирида пайдо бўлди. Фарангларнинг Пьер исми билан аталувчи, штат марказидан овлоқ бир манзилда жойлашган шаҳар номи америкаликлар талаффузида шундай жаранглайди.

Номи улуғвор бўлишига қарамасдан, “Қиролизода” мотелида (меҳмонхонасида) биздан ҳар бир кеча-кундуз учун 36 доллардан пул олишди. Ресторан ҳожатхонаси эшикларига “Қирол учун” ва “Қиролича учун” — деган баландпарвоз сўзлар ёзилган тахтача илинганини ҳисобга олмаганда, мотелда ўзига хос ҳолда ажралиб турадиган ҳеч бир нарса деярлик кўзга ташланмасди.

3 сентябр куни эрта билан Жанубий Дакота буғдойчилик ҳайъатининг ижрочи директори, ковбойлар кўринишидаги, ўрта ёшли Бен Хендкок келди. Машина рулида штатнинг қишлоқ хўжалик Вазирлиги қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўлими зобити Ренди Инглунд эди. Бен бизга ҳайъат нишони ва “Жанубий Дакота”, деб ёзилган йирик тўғали камарларни топширар экан, биз ҳозир Блюмхард исмли фермерникига борамиз, деб кўшиб кўйди.

Ренди йўл бўйлаб Майло Шанценбах фермасига қайрилди. Қўшимча хизмат вазифаси бўйича, унинг буғдойчилик ҳайъатининг вице-раиси эканлигини бизга маълум қилишди. Фахрий вице-раис буғдой ассоциациясининг чет эл агентлигида ҳам ишлаган экан.

Ўтган йили унинг фермасида Волгаград вилоятидан келган Анатолий исмли рус йигити иш ўрганган экан. Кўпчилик фермерлар ўзларининг фермаларида рус йигитларининг меҳнат қилишларини жуда-жуда хоҳлашадилар. Унинг устидан ҳам, кўрик-танловига ўхшаш бир тортишув келиб чиқди.

— Йигит бизга жуда ёқиб қолди, — дея давом эттирди Шанценбах.

— У техникани жуда тез ўзлаштириб олди, инглиз тилида гаплашишни ҳам ўрганди. Гарчи, Анатолий бу ҳақда сўз очмаган бўлсада, биз унинг ўз уйини, Россияни жуда соғинганини дилдан ҳис этардик.

Мен Американинг чекка бир жойидаги фермердан бир шўро йигити ҳақидаги илиқ сўзларни тинглар эканман, ўзимча хаёлга толдим. Бизда эса АҚШнинг шўроларга қарши тарғибот қилиши ҳақида кўплаб гапирилди, яъни гўё америкаликларни шўроларга нисбатан кўролмаслик руҳида тарбиялашади.

Мен ўнлаб америкаликлар билан юзма-юз бўлар эканман, ҳеч қачон бу каби нафрат белгиларини учратмадим. Айни пайтда мен 1975 йилда ҳам, 1986 йилда ҳам улар муносабатидаги фарқни сезмадим. Улар бизларни қандайдир ғалати одамлар сифатидагина қабул қилишади, кўра олмаслик ҳиссидан эса ному нишона йўқ.

Фермер Вилберт Блюм Хард ўзи ихтиро қилган култиватор-сеялка олдида бизни кутиб турар эди. Кўк куйлак ва кўк жинси кийган, ўрта ёшлардаги, бақувват бу киши ўз ютуғидан фахр тўйғуси билан турарди. Шу лаҳзада телевидение ходимлари ҳам етиб келишди. Яқиндагина ёғиб ўтган ёмғирдан сўнг ер жуда намиққан эди. Шунга қарамасдан тракторни бошқараётган фермернинг ўғли анғиз бўйлаб сеялкани енгил тортиб кетди. Фермер култиватор панжалари олдига кескин энгашиб ўтирди ва унга ёпишган лойларни тозалаб, уруғ ва суюлтирилмаган аммиакнинг қаерга тушаётганлигини бизга кўрсатди.

— “Мен ҳамма вақтда ерга нул даражали ишлов беришни орзу қилар эдим, мана ниҳоят орзуимга эришдим!” — бу унинг ҳаяжонли сўзлари эди.

— Ерга ҳалиям шудгорлаш орқали ишлов берадиганлар кўпми?

— Ҳа, ҳозир ҳам шундайлар бор. Ҳайдашади, ҳатто қияламасига ҳам. Бу ерларда тупроқ у қадар унимдор эмас, шу сабабли барча чўкиртак поялар ва сомонни қолдириш ҳисобидан унинг унимдорлигини ошираман. Менинг даламдаги дон ҳосили ҳам қўшниларикига қараганда ҳамма вақт 5-6 центнерга юқори бўлади.

Мен фермердан немис тилида сўрадим:

— Бу атрофда фақат немисларга кўзим тушаяпти, сиз — русий немис эмасмисиз?

— Бизларни бу ерда русий немислар ҳам, немис руслари ҳам деб аташади. Менинг отам аслида Одессадан келган.

Кўп ўтмай биз ким ошди савдоси ўтказиладиган жойдаги қаҳвахонада нонушта қилдик. Гарчи, ҳеч ким бу ҳақда сўз очмаган бўлсада, Блюмхард аввал-бошданоқ ҳамма учун тўлашга чўнтагининг қурби етмаслигини айтди. Аммо, нонуштага Бен Хендкок бамайлихотир ҳақ тўлаганлигини олдиндан айтиб қўяй.

Нонуштадан кейин, ерга нул баробар ишлов бериш Ассоциацияси Президенти Рик Хайнцманнинг ҳузурига ташриф буюрдик. Президент ўрта ёшлардаги, бақувват фермер экан. У турли хил жадвалларни намойиш қилиш баробарида, ерга нул баробар ишлов беришнинг афзалликларига бизни зўр бериб ишонтиришга киришди. У 1985 йил ўсимликларнинг ўсиши даврида бор-йўғи 200 мм ёғин ёққанлигини, авваллари бундай шароитда унинг отаси ҳар гектар ердан 5—6 центнер кузги буғдой йиғиб олганлигини такидлади. Ўзи эса ўтган йилги ҳосил мавсумида 40 центнердан хирмон кўтарган, ерни ҳайдаб ишлов беришдан воз кечганлигидан хурсанд.

Тупроқшуносликнинг янги концепциясига отангизнинг муносабати қандай, деб сўраганимизда, отам барибир ҳам янгиликни маъқулламаяпти, дея тан олди Рик.

Кечки пайт буғдойчилик ҳайъати Пирр шаҳрида норасмий қабул ташкил қилди ва унда Жанубий Дакота штати қишлоқ хўжалик Вазири Марвис Флорис иштирок этди. Вазир Блюмхард фермасига қилинган ташриф ҳақидаги сўзимизни тинглаб, қутилмаган савол берди: “Сиз Америка фермерига нималарни маслаҳат қилган бўлардингиз?”. Бу саволга Н. З. Милошенко жавоб берди: “Биз Америка фермери тупроқ емирилишига қарши янада яхшироқ курашишини тилаймиз”.

Дон етиштиришни жадаллаш дастури ҳақидаги ахборотимизни эшитган вазир, бизни одатдан ташқари саволга тутди: “Давлат хўжалиги директори ва хўжалик механизатори маоши ўртасида қандай фарқ бор?”

Юқори малакали механизатор директордан ҳам кўпроқ маош олишини эшитган вазир ҳайрат билан сўради: “Бўлмаса, ким сизларда директор бўлиб ишлашга розилик беради?”

Бирнеча бутерброд ва бир пиёладан қаҳва билан сийланган қабулдан сўнг, вазир бизларни шаҳарда ижарага турган хонасига таклиф этди. Пирр шаҳридан 100 мил нарида жойлашган ва ҳозир бир ишчи ишлаётган ранчоси ҳақида сўзлаб берди. — Ўзим ҳам шанба ва якшанба кунлари тинмай тер тўкаман. Қадоқ қўлларимга бир қаранг, — дея қўлларини узатди вазир, — 400 гектардан буғдой ва шудгор, 1200 гектар яйлов ва 300 бош молга эгалик қиламан. Менинг ранчом орқали тўрт мил узунликда йўл ётқизишди, ер эвазига пул олдим, йўл четидаги ариқ бўйларига беда экдим ва ҳозир 325 боғдан пичан ўриб олаяпман.

Вазирнинг хотини бизни дастурхонга таклиф қилар экан, тарвуз ва қовундан татиб кўришимизни сўради, аммо улар унчалик ҳам мазали эмас экан. Марвис Флорикс саволга тутишда давом этди. Бизнинг ҳар бир жавобимиз уни ҳайратлантиргани учун ҳам кутилмаган пайтда янги-янги саволлар берар эди.

Бизни мотелга кузатар экан: “Пирр жиноятчиликдан анча ҳоли бўлган америка шаҳарларидан бири, бу хилваттоҳдаги шаҳар аҳолиси ўз уйларининг эшикларига қулф солишмайди”, — дея қўшиб қўйди вазир. Кейин у барибир ҳам, аниқлик киритишни лозим топди: “Истисносиз қондининг ўзи бўлмайди. Мана яқиндагина марихуанна етиштираётган йигитни тутишди — менинг ранчомдан 1 мил нарида содир бўлганлигини тасаввур қилишингиз мумкин”.

Эрталаб бизга Миссисури қирғоқлари бўйлаб чўзилган, майдони 4800 гектар келадиган, суғориладиган деҳқончилик билан шуғулланувчи йирик фермани кўрсатишди. Унинг асосий экин тури — маккажўхори. Шунингдек, соя, ловия ва картошка ҳам етиштирилади.

Фермада йигирма чоғли ишчи, бошқарувчи, маслаҳатчи-аграном фаолият кўрсатади. Суғориш 89 та ёмғирлатувчи қурилмада амалга оширилади. Урим-йиғимда комбайнлари бўлган пудратчи комбайнлар жалб қилинади.

Ишлаб чиқариш кўлами жуда йирик: фақатгина электр харажатларининг ўзи ойига 200 минг долларни ташкил қилади. Ферманинг соҳиби бўлмаганлиги туфайли, у ҳақда бошқарувчи Тим Бредли ҳикоя қилиб берди.

Нонуштадан кейин, биз ўзимизнинг олдсмобилимизга ўтириб, жануб томонга қараб қўзғалдик ва бир соатдан

кейин Мурдо шахрига етиб келдик. У ерда бизни маҳаллий фермер, буғдойчилик ҳайъати аъзоси, қадди-қомати билан машҳур оғир вазнли полвон — Жаботинскийни эслатадиган Боб Вилсон кутиб олди. Биз унинг даласи бўйлаб борар эканмиз, маккажўхорининг кўз олдимиздан йўқолганига эътиборни қаратдик. Вилсонникида кўпроқ ушланиб қолмасликка қарор қилдик, бир пас қаҳва ичиб, қоврилган жўжа тановвул қилдик. Минераллардан намуна тўплаб ўтирган Бобнинг хотини билан танишганимиздан кейин, хайрлашиб йўлга чиқдик. Чунки олдимизда узундан-узоқ йўл — Небраска штатидаги Норт Платт шахрига элтувчи жанубий 83 йўл бўйлаб, 200 миллик масофа кутиб турган эди.

НЕБРАСКА

Норт Платте шахрида маҳаллий тажриба станцияси илмий ходими Боб Кляйн бизни Небраска штати зироатчилигининг ўзига хос хусусиятлари билан таништирди. Америкаликларни мен уларнинг ўзларининг таомили бўйича атамоқчиман. Америкада инсон исмини тўлалигича атамаслик урф бўлган.

Небраска штатида шарқдан ғарбга қараб қурғоқчилик ортиб боради. Шарқда йиллик ёғин-сочин миқдори 600—800 мм бўлса, ғарбда бу кўрсаткич 350—400 мм атрофида. Норт Платт штатнинг қоқ марказидан ўрин олган шаҳар. Ёғингарчилик миқдори 450 мм бўлган бу жойларда буғдой шудгор қилиниб бир йил дам берилган майдонларда етиштирилади.

Боб Кляйннинг ҳикоя қилишича, зироатчиликнинг янги тизимига биноан, уни экологик ёки экозироатчилик деб номлашади. У ерга ишлов беришдан бутунлай воз кечган ҳолда, бегона ўтларни гербицидлар билан йўқ қилишга асосланган. Бунда кузги буғдой ва жўхори жуфтлиги, уч далали алмашлаб экиш имконияти туғилади. Кузги буғдойни ўриб-йиғиб олгандан кейин, июл ойидан келаси йилнинг май ойигача ерга дам берилади. Эко зироатчилик тарафдорларининг диққати асосан шу даврга қаратилган бўлади.

Кузги буғдой ўриб-йиғиб олингандан кейин, анъанавий тизим бўйича бутун куз даврида ерга юзаки ишлов

бериш амалга оширилади. Бу ишлар келгуси йилнинг кузги буғдойини эккунига қадар давом эттириларди. Энди эса буғдойини ўриб-йиғиб олишганидан кейин далага гербицидлар билан ишлов берилиб, баҳорда ерга азотли ўғитлар солинади ҳамда талабга қараб жўхори экилгунига қадар ва экилганидан кейин яна гербицидлар қўлланади. Ерни тайёрлашнинг бундай тизимини экошудгор деб аташади. Экошудгор тупроқни емирилишдан сақлаш муаммоларини тўла ҳал этиш имконини беради, қор тўпланишини яхшилади ва энг муҳими тупроқ намлигининг йўқолишини кескин камайтиради, — дея таъкидлади Боб Кляйн.

— Маълумки оқдатдаги шудгорлаш технологиясида атмосфера ёгинларининг тупроқда тўпланиш коэффициенти 25 фоизга тенг, экошудгор тизимида эса уни 40—60 фоизга кўтариш мумкин.

Бунга тўла ишонч ҳосил қилишимиз учун, америкалик олим бизни далага бошлади. Норт Платтадан ғарб томонга қараб, бир соатлар чамаси юрганимиздан кейин, Боб Кляйн машинани дала йўлида тўхтатди. Йўлнинг бир томонида чўкиртак поялар ва сомон қолдиқлари билан қопланган шудгор йўлаклари ястаниб ётса, иккинчи томонда бирор дона ҳам хас учрамайдиган қорайган майдон кўзга ташланарди. Чўкиртак пояли бўлақда унинг тажриба даласи эканлигидан далолат берувчи ёзув тахтакачи қадалган эди. Боб орқа-ўнгига қарамасдан, қумли тупроқ бўйлаб йигирма қадамлар ташлади. Унинг қўлида ингичка сим шаклида ясалган металл таёқча пайдо бўлди. Биз Бобнинг орқасидан етиб боргунимизча, у қўлидаги таёқчани шарсимон дастасигача тупроққа тиқишга улгурди. Ялтироқ қора дастакдан кўз ўзмас экан, учларида юмалоқ шар билан ишланган таёқчанинг нам тупроққа енгил суқилиш сабабини тушинтириб берди. Сомон остига бурканган тупроқнинг нами бир метр чуқурликкача етади. Шундан сўнг, Боб йўлнинг қарама-қарши томонига ўтиб, қорайган шудгорга таёқчани ботиришга ҳаркат қилиб кўрди. Таёқчани зўрға 20—30 сантиметрга ботира олган Боб, бўйи икки метр келадиган Давид Миллерни ёрдамга чақирди. Лекин Давид ҳам таёқчани ундан чуқурроқ ботира олмади. Гарчи, ҳаммаси ойдиндай бўлсада, нима учундир бу усул Небраска фермерлари томонидан жуда секинлик билан ўзлаштирилмоқда. Бунинг сабабларини мен 1986 йил феврал ойида бўлиб ўтган эко-

деҳқончилик бўйича конференция мақолалари ва чиқишлари тўпламидан билиб олдим.

Конференцияда Боб Кляйннинг ўзи раислик қилган эди.

Жория хизмати муҳандиси Смит экин майдонларида сомоннинг бир текис тақсимланмаганлиги билан боғлиқ бўлган муаммолар тўғрисида гапирди. Гап шундаки, ҳозирги замон комбайнлари ғаллани 8-10 метр кенгликда ўради ва ўз орқасида кенглиги икки метр ҳам чиқмайдиган ғарамларни қолдириб кетади. Буғдой ҳосилдорлиги гектаридан 27 центнер бўлганида, ҳар бир гектар ерда 13 тонна сомон йўлка бўлиб уюлиб қолади.

Бунинг оқибатида, қуйидаги муаммолар келиб чиқади: бегона ўтлар уруғи ва тўкилган донлар бир жойга тўпланиб қолади, гербицидлар унда ушланиб қолади, сомон уюми остида касалликлар қўзғатувчилар ва зараркунандалар йиғилади, ишлаб чиқариш воситалари ҳаракати ёмонлашади, сеялқалар вазни мажбурий оширилади, уруғ тупроққа ёмон аралашади ва бошқалар. Шу сабабдан ҳам фирмалар сомон ва хасларни бир текисда тақсимлаб сочадиган махсус мосламалар ишлаб чиқаришди.

Гербицидларни қўллаш қоидаси билан боғлиқ кўплаб муаммолар мавжуд. Тижорат аппликатори Ваддел “Мен экошудгорни қўллашга уриниб кўрдим, лекин у иш бермаяпти”, — дея гапираётган фермерларни учратганлигини сўзлади.

Баъзи фермаларда унинг нима учун қўл келмаётганлиги сабаблари Ведделнинг фикрича қуйидагилар: фермер етиштираётган ҳосили қанча харажатга тушаётганлигини тўла англаб етганича йўқ; чўкиртак поялар орасига уруғ қадайдиган махсус сеялқалар йўқ; у кутилгандан кўра камроқ ҳосил олган; унинг дунёқараши унча кенг эмас ва у қўшнилар изидан бораяпти, холос; у олимлар, округ агентлиги ва фермерлар (техника, ўғит, химикат сотувчилар ва бошқалар) маслаҳатига муҳтож.

Дивиз округилик америкача исм ва украинча фамилияли тижорат аппликатори Жим Неешлеб сувнинг сарфланиш меъёрларига аниқ риоя қилиш ва монитор ёрдамида доимий босимни бир хилда ушлаб туриши ҳамда ёмғирлатиш муддатларининг ўта муҳимлиги тўғрисида ҳикоя қилди.

Кузги ёмғирлатишга кетган харажатлар механик ишлов беришга қараганда анча қимматга тушиши мумкин, —

деди у, — бироқ бунинг эвазига сиз қўшимча намликка эришганлигингиздан хурсанд бўласиз, бунинг ўзи ҳам катта гап. Бунинг устига тупроқ эрозиясидан тўла қутиласиз.

Чиппел округлик фермер Милтон Петерсон мулоҳазалари мана бундай: — Экодеҳқончилик билан 8 йилдан буён шуғулланаман. Дастлабки йиллари натижа яхши бўлдию, харажат ҳам йўқ бўлди. Ҳозир эса аппликаторларга муҳтожлигим йўқ, ҳаммасини ўзим бемалол удалаяпман. Ўтган йили “Шимолий Дакота самолёти” — 24 метр кенгликни қамровчи тўсинли пуркагич сотиб олдим. Икки йўналишда ва икки типдаги чанглатгичлар билан ярим дозада икки бора пуркашни маъқул кўраман. 160 гектар ерни пуркаб чиққан пайтимда, ўзимни бахтли ҳисоблайман.

Мана унинг тадбиркорлигига тавсифий мисоллар: Бир акрга сарфланган маркер-бўёқлар харажати 5 центга тенг, монитор эса 350 доллар туради, ноаниқ мослаш ва доза миқдорини нотўғри ростлаганда минг доллардан ажраб қолиш ҳеч гап эмас. Ишни ўзим бажарганим натижасида 5—10% гербицидни тежаб қоламан, бу 3714 акр ердан тежалган маблағ пуркагич баҳосига тенг дегани.

Саксонинчи йўл бизларни Небраска штатининг ғарбий чегараларида жойлашган Панхенди (това дастаги) тажриба даласида учрашув мўлжалланаётган Скотсблафф шаҳрига олиб борди.

Гап шундаки, штат ўзининг ҳудудий шакли бўйича товани, унинг шимолий-ғарбий қисми эса, унинг дастагини эслатади.

Директор муовини Берт Вайхеналнинг сўзларига қараганда тажриба даласида 20 нафар илмий ходим фаолият кўрсатиб, уларнинг бир қисми илмий-тадқиқот ишларини жорий қилиш билан биргаликда олиб боради. Бу ҳудудда гўшт йўналишидаги чорвачилик кенг ривожланган (272 минг бош мол семиртиришда, 500 минг бош мол гўштга ва бор-йўғи 3 минг бош соғин сигир), суғориладиган озуқа етиштириш (дон учун 90 минг гектар, силос учун эса 16 минг гектар маккажўхори етиштирилади) ва шунингдек, 50 минг гектар ловия ҳамда 24 минг гектар суғориладиган қанд лавлаги ва 200 минг гектар ўриладиган пичанзор мавжуд.

Илмий ходим Лен Нелсон қишлоқ хўжалигининг маҳаллий муаммолари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Бу муаммолар биринчи навбатда қурғоқчилик шароитида етиштирилаётган лалмикор буғдой етиштириш билан боғлиқ. Тоза шудгорга фермерлар анъанавий ҳолда кузги буғдойни экишмоқда. Олимлар буғдой ўрнига етиштириш мумкин бўлган бошқа ўсимлик намуналарини излашмоқда. Тажриба даласида лалмикор деҳқончилик учун тариқ, махсар, кунгабоқар, арпа, сули ва маккажўхори каби ўсимликлар тадқиқ қилинмоқда.

Фермерга келадиган бўлсак, ҳали буғдойни алмаштирувчи ўсимликларни экишга шошилмаяпти. Ҳатто улар икки далали алмашлаб экишдан уч далали усулга ўтишни ҳам хоҳлашмаяпти.

Нелсон фермерларнинг бошқа ўсимлик турларидан юз ўтираётганлигига кўп йиллик одатлари асос бўлмоқда, деб ҳисоблайди. Жуда кўпчилик фермерлар ота-боболар нима билан шуғулланишган бўлса, улар ҳам шу иш билан шуғулланажagini айтишади. Уларда бунинг учун билим, тажриба, техника ва донни сақлаш учун эса омборхоналар бор.

Бундан ташқари, Лиман элеваторига ҳам ташриф буюрдик. Ёмғир ёғаётганлиги туфайли бошқарувчини инглиз тилида чиқадиган “Правда” газетасини ўқиб ўтирган жойида, операторлар хонасидан топдик.

— Йигитлар, мен ҳаммасига тайёрман, муҳими сизлар мендан буғдой сотиб олсаларинг бўлгани. Кеча бир эшелонни Тайванга жўнатдим. Айтинг, ахир сизларнинг навбатингиз қачон келади? — деди у.

Бошқарувчи доннинг оқсил миқдори ва намлигини тезкор аниқлашни намоиш қилди, экранда зудлик билан 10,7% ва 12% рақамлари пайдо бўлди. Дангалини айтадиган бўлсак, оқсил миқдори жудаям паст. Маълумки, кўпгина америка стандартлари буғдой донининг тозалиги бўйича жаҳон стандартлари талабига жавоб бермайди, шунга қарамасдан, элеваторда бу муаммо бўйича жон койитаётганларини сезмадик.

Етмишинчи йилларда темир йўлга қараганда автоуловларда дон ташиш фермерларга арзон тушиши туфайли, бунга интилиш кенг тарқалган эди.

Саксонинчи йилларда оралиқ элеваторларни камида 48 вагонни бўшатишга мўлжаллаб қайта қуриб чиқдилар.

Элеваторлар бу ишни бир кеча-кундуз ичида бажаришга мажбур. Шу туфайли донни юклаш ва ташиш ха-

ражатлари жиддий равишда камайиб, темир йўл қадимги юк ҳажмини яна ўзига қайтариб олди.

Тўртта штат бўйлаб ўтказилган сафаримизга якун ясалётган бўлсада, биз Денвергача боришимиз керак эди.

Макдоналдс қаҳвахонасида нонушта қилдик, овқат тақсимлаш жойида ўсмирлар бизга бир лаҳза ичидаёқ тайёр овқатлар улашишди, биз уларни истеъмол қилиб, овқат қолдиқларини бир марта ишлатиладиган идишлари билан биргаликда яшиқларга ташладик.

Скотсблаффдан Денвер сари икки йўл кетган: биринчиси, Шиен орқали 220 миллик ва иккинчиси, Кимболл орқали 200 миллик йўллар. Анча қисқа йўлни танлаган бўлсакда, икки баробар узоқроқ йўл юришга тўғри келди. Гап шундаки, икки соатлар йўл босганимизда тасодифан Миллер тажриба даласидаги машинада ҳужжатлар солинган жилдни қолдириб келганини эслаб қолди. Ортга қайтишга тўғри келди. Яхшиямки телефон рақамлари ва манзилгоҳ кўрсатилган визит варақалари бор эди. Аммо шанба кечаси бўлганлиги сабабли Берт Вайхенталнинг телефонлари жавоб бермади.

Кимболладан Миллер Лен Нилсонга қўнғироқ қилишга муваффақ бўлди ва содир бўлган ҳодиса ҳақида гапириб берди. Машинанинг калити Вайхенталда бўлиб, у эса ўз уйида йўқ экан. Биз ўтирган олдсмобил тажриба даласида пайдо бўлган пайтда, Нилсон ва унинг таниш полициячи шериги эшик дастагига тросс сим боғлаб, очишга уринаётганлигининг устидан чиқдик. Бу ишни уддалаш илгарироқ Нилсонга nasib этди. Бизнинг сабр билан чурқ этмай тоқат қилганимизни Миллер ўзича Макдоналдс қаҳвахонасида ўз ҳисобидан кечки овқат билан сийлашга қарор қилди. Бу сафар машинани майдончадаги микрофон ўрнатилган устинча ёнида тўхтатди ва тўрт кишилик макнагиц (шанхайчасига қовурилган парранда гўшти) ҳамда қаҳва буюрди. Кейин бизнинг соқчимиз машинани овқат тақсимланадиган туйнукча сари йўналтирди, буюртмани олди ва биргина қўл узатиш билан ҳисоб-китоб қилди.

Денвер тайёрагоҳида Миллер беш кун ичида 5 минг мил йўл босган олдсмобилни топширди. Шунча вақт давомида Давид бирор марта ҳам машина копотини очиб унинг тагига қарамади. Америка йўллари бўйлаб қилган сафаримиз шундай якун топди. Энди эса Континента

388 авиакомпанияси рейси билан Денвердан Вашингтонга учишимиз керак эди. Бўйи икки метр келадиган соқчимиз Денверда қолди, Даллас номли Халқаро тайёрагоҳда бизни АҚШ қишлоқ хўжалик Вазирлигининг Америка — Совет ҳамкорлиги гуруҳининг қўғирчоқмонанд ходими Мери Симонофф кутиб олди.

Канада шаҳри Гандер орқали Аэрофлот самолёти билан тайёрагоҳ вакиллари учишимиз бир соатга, кейинроқ яна икки соатга кечиктирилишини эълон қилишганидан сўнг, ниҳоят уйга қараб учдик.

Ғалла ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор бўлган турли хил агентликлар ходимлари, олимлар ва фермерлар билан учрашар эканмиз, нималарни кўрган ва эшитган бўлсак, шуларнинг таассуротлари тўғрисида мукаммал ўйлаш фурсати келди.

Маккажўхори донини етиштириш бўйича америкаликларнинг ютуқлари маълум ва машҳур. Худди шу гапни жўхори ва соя етиштириш борасида ҳам айтиш мумкин. Бу жабҳада америкаликлар даражаси энг юқори жаҳон стандартларига тўғри келади. Бугдой донини ишлаб чиқартиришга келадиган бўлсак, Шимолий Текисликларда уни етиштириш ўзининг интенсивлиги билан ажралиб турмайди. Билакс, кузги бугдойнинг ҳосилдорлик даражаси гектарига 18 дан 27 центнергача, баҳорги бугдойники эса гектаридан 12 дан 20 центнергача, тоза шудгорда экилганда амалда олиниши мумкин бўлганидан паст. Бугдой етиштиришнинг ўта экстенсив кўрсаткичи, шудгорда экиладиган ғалла улушининг юқорлиги билан изоҳланади.

Жаҳоннинг ҳеч бир ерида, ҳатто Канадада ҳам бу қадар бўш ётган ҳосилдор ерлар учрамайди.

АҚШнинг Шимолий Текислиги штатларида бир гектар ҳайдаладиган ер ҳисобига амалда, 10—12 центнер бугдой дони олинади.

Шуни тан олиш керакки, шудгор — бугдой тизими ҳеч бир илмий асосга эга эмас ва у юқори даражада дон етиштиришнинг имконини бермайди. Бундай муносабат ички бозорда бугдойга бўлган талаб ўта паст даражадалиги билан изоҳланади. Ҳатто энг кам ҳосилдорликда ҳам улкан дон заҳираси юзага келади ва экспортга буткул қарамлик сақланади. Шу сабли Америка ҳукумати экин майдонларини қисқартирганларни рағбатлантириш йўли

билан ғалла етиштиришни жиловлаб туришга ҳаракат қилади.

Шунингдек, америка фермери учун паст ҳосилдорлик кўрсаткичи ҳеч қандай аҳамият касб этмаслигини ҳам ёдда тутиш керак. Агар паст ҳосилдорлик кам харажатда юксак даромад меъёрини таъмин этса, унда фермер ҳеч бир иккиланиб ўтирмасдан ушбу йўлни танлайди.

Шунинг учун ҳам қурғоқчил ҳудудларда буғдой етиштиришнинг америкача технологияси ердан тежамкор фойдаланишга мисол бўла олмайди. Айни вақтда максимал иқтисодий самара билан дон етиштиришга асосланган америкача ёндошув юксак баҳоланади. Дон етиштиришда юқори меҳнат унумдорлиги бизларда санокли ҳолларда бўлса, АҚШда бу доимий меъёр бўлиб, ким ана шундай меҳнат қилса, унинг ошиғи олчи бўлади.

Америка фермасидаги меҳнат унумдорлигининг юқорилиги нималар эвазига юзага келади? Буғдой етиштирилдиган қурғоқчил чўл туманларида қоида бўйича фермер фақат ғалла билан шуғулланади. Ғалла етиштириш ҳеч қачон сут йўналишидаги чорвачилик билан бирга қўшиб олиб борилмайди. Шудгор тенг иккига бўлинади ва унинг тенг ярмига уруғ қадалади. Иккинчи ярми эса шудгорга қолдирилади ва у ёзнинг бўш дамларида экин экиш учун тайёрлаб борилади. Бу каби тизимда, 1000 гектар атрофидаги ер майдонига эга фермер ўрим-йиғимдан ташқари барча дала ишларини битта ўзи уддалайди.

Шудгорга қолдирилаётган тенг ярим ер тизими ҳеч қаерда максимал буғдой, айниқса баҳорги буғдой етиштириш имконини бермайди. Лекин, тасаввур қилайлик фермер шудгор учун 20% ерни, яъни 200 гектарнигина қолдиради. Бу ҳолда у экиш учун икки ишчини ёллаши, унга қўшимча битта трактор, култиватор ва сеялка бўлиши керак. Йиғим-терим ҳам бир мунча қийинлашади ва тўртта комбайнни ёллашга тўғри келади. Айни вақтда ёзги мавсумда шудгор учун битта трактор ҳам ортиқчалик қилади. Бир сўз билан айтганда доннинг таннархи кескин кўтарилади, меҳнат маҳсулдорлиги тушиб кетади.

Ишончли қишлоқ хўжалик техникаси — юксак меҳнат унумдорлигининг гарови. Ҳозирги замон америка техникалари жуда қиимат, лекин унинг ишончлилиги кафолатланган. Қуйидаги тафсилот тавсифлидир: ғалла етиштиришда меҳнат ҳақи вақбай. Бир қарашда бу тенг-

лаштиришга олиб келади, чунки бизнинг ўлчамлар бўйича икки комбайнер бир хил миқдордаги ғалла майдонини ўриб ололмайди, ёки бир хил миқдордаги донни ҳам йиштира олмайди.

Ёлланган комбайнерга бериладиган меҳнат ҳақи хусусида америка фермери мана қандай фикрлайди: у комбайннинг қамров кенглиги ва ҳаракатланиш тезлиги қанча имконият берса шунча ўради ва бу меҳнат баҳоси қанча турса шунча ҳақ олади. Демак комбайнер малакали, техника ишончли бўлиши керак. Эҳтиёт қисмларнинг келишини кутиш учун вақт сарфлайдиган комбайнерни фермер ишга жалб этмайди.

Бизнинг ғаллачилик хўжаликларимизда меҳнат унумдорлиги пастлигича қолаяпти. Ҳозирги вақтда бу муаммони ҳал этиш учун биринчи навбатда меҳнатни ташкил этишнинг илғор шакллари: бригадалар, звенолар, оила пудратларига ўтилаяпти. Лекин техникани таъмирлашга жуда катта харажат ва меҳнат сарфланаяпти. Шу сабабли қишлоқ хўжалик техникасининг сифатини кескин ошириш зарур.

Оила пудрати шак-шубҳасиз механизаторлар малакасини оширишга ва уларнинг техникага эҳтиёткорона ҳамда тежамкор ёндошишига олиб келади. Оила пудратининг ижобий натижаларидан бири, деб болалиқдан қишлоқ меҳнатига жалб қилинаётган ғаллакорлар сулоласининг ривожланишини айтиш мумкин.

Экологик деҳқончиликка бўлган интилиш диққатга сазовор. Америка олимлари гербицидлар ёрдамида бегона ўтларга қарши кураш йўли билан ерга механик ишлов беришдан бутунлай воз кечиш усулини таклиф этишади.

Бир қарашда гербицидларни қўллашнинг кенг тус олиши деҳқончиликка бўлган экологик ёндошишга номувофиқдай туюлади. Лекин ушбу ҳолатда чўкирттак поялар ва сомон қолдиқларининг далада тўла сақланиши тупроқнинг ўғитлар билан биргаликда шамолда учиб ва сувда ювилиб кетишининг олдини олади. Иккинчи тарафдан култиватордан чангатгичга ўтиш меҳнат унумдорлигини оширади. Экологик ёндошиш деганда, америка олимлари икки далали алмашлаб экишдан уч далалига ўтиш йўли билан шудгор майдонларини қисқартириш имкониятини ва ғалла экинларини бир неча йил узлуксиз экишни тушинишади.

Бизнинг сафаримиз нафақат ғалла етиштиришнинг иқтисодий жиҳатларини ўрганиш режаси учун фойдали бўлди, балки биз америка жамияти турли табақаларининг вакиллари билан ҳам фикрлашиш имкониятига эга бўлдик. Оддий одамлар билан бўлган учрашувларимиз алоҳида таассурот қолдирди. Юз йил ичида америка жамияти Янги Дунёга келган оврўпаликлардан анча тadbиркор, об-ҳаво ва иқтисодий қийинчиликларга чидамли, соғлом йигитларни саралади ва улар ўзларининг яшаб қолиш саънати-ни авлоддан-авлодга авайлаб етказмоқдалар.

Гандердан Москвагача учишимиз учун 10 соатлик вақтимиз кетди, лекин мен самолёт чегарамиз устидан учиб ўтганидан кейингина уйқуга кетдим. Тушимга олдсмобида кетаётиб темир йўлни кесиб ўтиш жойида йўлни беркитиб турган вагонлар эшелони турганлиги туфайли, кутиб қолганимиз кирибди. Вагон тоmidан ковбойлар қиёфасидаги катта шляпа ва ранги ўчган жинси кийган, ҳамда қўлларида иккита тўппонча тутган йигит сакраб тушганмиш. У ўзини Жим Неешлеб дея таништирибди. Эшелонни Портлендга ҳайдаётибман. Генри Бан сўзларига қараганда, агар биринчи сентябргача улгуролсам, ҳар бир бушелдан 1 центдан фойда оламан. Жим машина томонга қаради ва кутилмаганда аёлларга хос овоз билан рус тиллида сўзлади: Ўз жойларингдан қимирламанглар! Чиқиш вақтида ҳаммангизни таклиф этишади! — Мен уйғониб кетдим. Самолёт эса оҳиста Шереметова тайёрагоҳига қўнмоққа ҳозирланарди.

МАККАЖҲОРИ МИНТАҚАСИ

1992 йилга қадар каминага Америка Қўшма Штатларида бўлиш тўрт мартаба насиб этган — 1975, 1977, 1986 ва 1989 йилларда.

Ҳар бир сафаримиз Буюк Текислик туманларидаги қурғоқчилик ва шамол эрозияси шароитларида буғдой дони етиштиришга асосланган, тупроқни сақловчи деҳқончиликни ўрганиш билан боғлиқ эди. АҚШнинг асосий ғалла маҳсулотини ишлаб чиқарувчи Маккажўхори Минтақаси ҳақида кўп эшитгандим. Мана ниҳоят, 1992 йилда Маккажўхори Минтақасининг Иллинойс ва Айова каби энг муҳим штатларида бўлиш имкониятига кетма-кет икки

маротаба мушарраф бўлдим. Энди мен шу ҳақда ҳикоя қилмоқчиман. Албатта, биз бозор иқтисоди йўлини танлаган эканмиз, капиталнинг энг кучли мамлакати ҳақида муайян билимга эга бўлишимиз керак-ку ахир.

26 апрел куни мен Қозоғистон қишлоқ хўжалиги фанлари Академиясининг президенти, академик Фани Калиев билан биргаликда Иллинойс штати дорилфунуни Жория хизматининг таклифига биноан, мазкур хизматнинг фаолияти ва фермер хўжалиklarини ташкиллаштиришни ўрганиш мақсадида, Москва шаҳридан Вашингтон томон учдим.

Вашингтонда бизни қишлоқ хўжалиги вазирлигида қабул қилишди ва унинг тузилиши билан қисқача таништиришди. Эҳтимол, вазирнинг вице-вазир, икки нафар биринчи ўринбосари ва еттита ўринбосари борлигини билиш, бизнинг ўқувчи учун қизиқарли туюлса ажаб эмас. Биринчи ўринбосарларнинг биттаси Халқаро ишлар ва ишлаб чиқаришни бошқариш дастурини юритади.

Бизларда эса, аксарият ҳолларда бозор бошқарилмайди, деб кўп гапирилади. Йўқ, у бошқарилади, фақатгина бизларнинг усуллар билан эмас. Бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамиз.

Биринчи ўринбосарнинг навбатдагиси эса, қишлоқ туманлари ва кичик қишлоқларнинг ривожлантирилиш дастури бўйича маъсул.

Шуни англаш лозимки, бизнинг тасаввуримиздаги қишлоқлар АҚШда йўқ. У ерда ҳар бир фермер ўзининг алоҳида қўрғончаси (хутори) да истиқомат қилади. Қишлоқлар, бу — шаҳар туридаги масканлар бўлиб, уларда черков, банклар, мактаблар, касалхоналар ва бошқа маъмурий бинолар бўлади. Албатта, бундай маконларнинг ҳовлиларида ҳеч қандай сигирлар, жўжалар, ғозлар, картошка ва помидорларни учратмайсиз. Ниҳоят, ҳовлиларнинг ўзи йўқ. Майсазорларда дарахт у ёқда турсин, манзарали буталарга ҳам кўзингиз тушмайди.

Мен америкаликлардан нима учун томорқа мойдонларига эга эмаслиги ҳақида сўрадим. Саволга қуйидагича жавоб беришди: "Чунки, дўкондан сотиб олиш арзонга тушади!". Америкача фалсафанинг асосий мазмуни шунда — нимаики иқтисодий жиҳатдан фойда келтирмаса, у иш билан шуғулланма. Яхшиси фаол дам олиш керак, бироқ унумсиз ишни қилмаган маъқул.

Қолган еттита ўринбосарлар эса, қуйидаги масалалар билан машғул: маъмурий, иқтисодиёт ва энергетикага оид,

Конгресс билан алоқа ўрнатиш, маркетинг ва назоратга оид, табиий заҳираларни сақлаш, фан ва маорифга оид масалалар.

Вазирликда қишлоқ хўжалигининг ҳолати тўғрисида ахборот беришди. Қишлоқ хўжалиги 21 миллион кишини иш билан таъминлайди, шу жумладан, бевосита икки миллион фермерни ҳам. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида бир миллионга яқин ёлланган ишчилар ва 600 минг фермерлар оилаларининг аъзолари меҳнат билан банд.

АҚШда катта ер эгалари ва хизматкорлар деган тусунча йўқ, яъни фермадаги асосий ишчи кучи — фермернинг ўзи ҳисобланади.

Кизиғи шундаки, АҚШда фермерлар ёки улар кўпинча айтиладиганидек, операторлар гуллаб-яшнаётган одамлар тоифасига кирмайди. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринганга, тайёр озуқа баҳосининг бор-йўғи 16 фоизигина ишлаб чиқарувчига тегади. Америкача урф-одат бўйича овқат ҳисоби учун 15 фоиз пулни официант ўзига қолдиришга ҳаққи бор. Америка оператори дўконда сотилган гўштнинг 57 фоизини, сут баҳосининг 50 фоизини ва нон баҳосининг кўпи билан 6 фоизини қўлга киритади, холос.

Бундан, нон ғаллага нисбатан 16 баробар қиммат эканлиги келиб чиқади! Бизларда эса, аксинча дондан кўра нон арзонроқ баҳоланади. Ҳақиқатан ҳам ҳаммаси худди беъманилар томошагоҳидаги каби. Бу — бичилган матоҳнинг қийқимидан кўра, тикилган кийим арзон бўлишидай бир гап.

АҚШ қишлоқ хўжалигининг бир меҳнаткаши 1988 йилда 100 кишининг, шу жумладан, АҚШ аҳолисидан 74,5 кишини ва 25,5 кишидан иборат чет эл фуқароси эҳтиёжини қондирадиган озиқ-овқат ва хом ашё ишлаб чиқди. Меҳнат унумдорлиги кейинги қирқ йил ичида (1947 йилдан 1987 йилгача) 8 баробар ўсди. Қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг миқдори шу қирқ йил ичида уч баробарга қисқарди.

Фермалардаги ишчи кучининг ўртача 30 фоизини ёлланган ишчилар ташкил қилади. Кейинги вақтларда буюртма бўйича белгиланган дала ишларини бажарувчи сервис хизмати ишчиларидан фойдаланиш анъанаси кучайиб бораётганлиги кузатилмоқда. Меҳнат харажатларидаги уларга тегишли бўлган улуш бугунги кунда 8% га етди.

АҚШда ёлланма ишчиларнинг иш ҳаққи мавсумий бўлиб, соатига 5,36 долларни ташкил этади.

Ишлаб чиқариш харажатларидаги иш ҳаққининг улуши 1989 йилда 8,3% ни ташкил қилди. У сабзавотчилик ва боғдорчиликда бирмунча юқори, галлачилик ва чорвачилик фермаларида эса — 8 фоиздан ошмаяпти. Агар солиштирадиган бўлсак, бизда иш ҳақи улуши энг камида 8 фоиз бўлиб, 10 фоиздан 20 фоиз оралиғида ўзгариб туради.

Қишлоқ хўжалигига бўлган жами харажатлар ўн йиллар давомида тахминан 10 фоиз атрофида ўзгармоқда. Сўнгги йилларда харажат элементлари баҳосининг камайиши, экин майдонларининг қисқариши ва маблағлар сарфини кўплаб тежаш туфайли, уларнинг пасайиш анъанаси кузатилмоқда. Техника ва ишчи кучлари харажатлари камайди, агрохимикат, озуқа ва чорвани сотиб олиш харажатлари ошди.

40 йил мобайнида АҚШда ўғит ишлатиш узлуксиз ўсиб бориб, 1981 йилда рекорд даражасига — 23,7 миллион тоннага етди. Шундан кейин, экин майдонларининг ортиши ёки камайиши билан боғлиқ бўлган кескин ўзгаришлар кузатилди ва 1989 йилда уларни қўллаш ҳажми қарийиб 20 миллион тонна атрофида бўлди.

Энг кўп ўғит маккажўхориغا сарфланаяпти (40%). Аралаш ўғитларни ишлатиш аввалгига қараганда камайиб бораёпти (39%). Махсус халталанган ўғитлар улуши ҳам камаймоқда (9%). Суюлтирилган ўғитлар улуши 39, қуруқлариники 52 фоизни ташкил қилади.

Ўғитларни қўллаш соҳасида бизнинг аҳволимиз (Қозғистоннинг аҳволи) кишини ранжитадиган даражада. 1990 йилга солиштирганда, бу йилда ўғитлар ҳажми 5 баробарга қисқарди, қадоқланган ўғитлар бизда умуман йўқ, суюлтирилган ўғитлар ҳам амалиётда учрамайди.

Кейинги 60 йил ичида АҚШнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши 2,6 баробарга юксалди, капитал маблағларнинг миқдори эса 8,7 фоизга камайди.

Ишчи томонидан бир соат ичида ишлаб топилган пул (солиқ ушлангунга қадар) ҳисобидан сотиб олинган озиқ-овқат миқдори самарадорлик кўрсаткичларидан бири сифатида хизмат қилиши мумкин. 1970 йилда у қуйидаги кўринишда эди: 6 кг оқ нон, 3,6 кг жўжа, 17,6 литр сут, 16 кг картошка, 5,3 дюжин (1 дюжин — 12 дона) тухум ва 2,3 кг мол гўшти қиймасига тўғри келди. Орадан йигирма

йил ўтиб, бир соат ишлаш ҳисобидан — 6,5 кг оқ нон, 5 кг жўжа, 13,7 литр сут, 12,3 кг картошка, 9,9 дюжин тухум ва 2,9 кг қиймаланган мол гўшти сотиб олиш мумкин.

Келтирилган маълумотлардан кўринадики, ойлик иш ҳақининг ўсиши, меҳнат маҳсулдорлиги ва кўпгина озиқ овқатлар таннари, 20 йил ичида параллел кўтарилди ва америка фуқаросининг фаравонлигига жиддий таъсир етказмади. Шунинг билан биргаликда, паррандачиликдаги меҳнат унумдорлигининг сезиларли ошиши, 20 йил олдиндагига қараганда, бир соатлик иш учун икки баробар кўп миқдорда тухум ва бир ярим баробар кўп парранда гўшти сотиб олиш имконини беради.

Бизнинг узлуксиз ўзгариб турган ойлик иш ҳақимиз ва нарх-навомизни барқарор американики билан солиштириш мушкул бўлсада, солиштирма таҳлил имкони мавжуд. Агар, бизнинг ишчимиз бир соат ичида 100 сўм иш ҳақи олади деб, қабул қиладиган бўлсак, у ҳолда ишчи бу пулга америкаликка нисбатан жўжаларни 30 баробар, сутни — 7 баробар, картошкани 3 баробар, тухумни 15 баробар кам сотиб олар экан. Аммо бизнинг ишчимиз нонни америкаликдан ҳам кўпроқ сотиб олиши мумкин!

Айниқса, ноннинг бир қадар қимматлилиги кишини хайратда қолдиради. 1 кг нон донга нисбатан 16 баробар, 1 литр сутга нисбатан 4 баробар, 1 кг шакарга қараганда 2,5 ҳисса, парранда гўшtidан эса 1,5 баробар қиммат, у фақат мол гўшtidан 2 баробарга арзон, холос.

1989 йилда америкаликлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини 516 миллиард доллар ҳисобида, ўртача олганда, аҳоли жон бошига 2 минг доллардан андак кўпроқ ёки солиқлар тўла ушланганидан кейинги соф даромаднинг 11,8 фоизини истеъмол қилишган. 1962 йилда озиқ-овқат учун қилинган чиқимлар 15,3 фоиз, 1975 йилда — 14,1 фоиз соф даромад ҳисобида қайд этилди.

Уйда ва уйдан ташқарида овқатланиш учун умумий харид сарфлари ҳаммани қизиқтирса ажаб эмас. Америка фуқароси 1986 йилда уйда овқатланиш учун соф даромаднинг 8,5 фоизини, яъни канадалик, австриялик, немис ва японга нисбатан анча кам қисмини, уйдан ташқарида овқатланиш учун эса, у соф даромадининг 6,1 фоизини сарфлаган.

Америкалик бир йилда ўрта ҳисоб билан 1 тонна озиқ-овқат истеъмол қилади. Бу ўртамиёна хитойлик ва афри-

каликка нисбатан икки баробар кўп демакдир. 1989 йилда АҚШ аҳолисининг жон бошига 64,5 кг лахм гўшт (асосан мол ва чўчқа гўшти), 41 кг парранда гўшти, 44 кг янги узилган мевалар, 45 кг янги узилган сабзавотлар, 9 кг қовун ва тарвуз ҳамда 258 кг сут маҳсулотлари тўғри келган.

Америкаликларнинг озиқ-овқати таркибида жиддий ўзгаришлар кузатилаяпти. Кейинги беш йил ичида, қаймоғи олинмаган сутни истеъмол қилиш 18 фоизга, шунингдек, лахм гўшт, ҳайвон ёғи, тухум, қаҳва, консервланган сабзавотлар, картофел чипслари — 3—8 фоизга камайди. Бир вақтнинг ўзида америкаликлар 22—26 фоизга кўпроқ парранда гўшти, ёғсиз сут, янги узилган ва музлатилган сабзавотлар, ҳамда 10—18 фоиз кўп миқдорда ёнғоқ, янги узилган мевалар, ун ва ёрма истеъмол қилишди.

Айниқса, америкаликларнинг ёғли гўштларни истеъмол қилмасликлари яққол кўзга ташланади. Ёғли гўшт ишлаб чиқаришни рағбатлантирадиган мол ва чўчқа гўштларига бўлган стандартларга қаттиққўллик билан ёндошилмоқда. Чўчқа ёғи истеъмолга яроқлилигини америкаликлар бутунлай унутишган, ҳозирги ёшлари эса буни ҳатто тасаввур ҳам қилиша олмайди. Уларга мен биз томонларда ёғни гўштга нисбатан анча қиммат сотишади, бундан ташқари, тузланган чўчқа ёғи кўпчилик учун тансиқ таом эканлиги ҳақида сўз очганимда, улар менинг гапларимни ҳайрат билан ишонишмай тинглашди. Мени икки маротаба биргаликда кечки нонушта қилишга таклиф этган Профессор Жон Ван Эсга бу ҳақда сўзлаганимда, у менга кейинги кечада стейк (очиқ оловда қоврилган гўшт) тайёрлаб берди ва биргаликда овқатланаётганимизда у устакорлик билан гўштининг ёғини ажратиб, ахлат қутисига улоқтириш учун бир четга қўйди, чунки ёғ танамиз учун зарарли эмиш.

Америкаликлар дастурхонида шакар, сариеғ ва ёғи олинмаган сутнинг улуши сезиларли камаймоқда, чўчқа ёғи сингари қаймоқни ҳам унитишмоқда. Қайнатма ва шўрваларни улар деярлик тайёрлашмайди, қозонга биронта ҳам суяк ташлашмайди. Қоврилган қўзичоқ гўштини ҳисобга олмаганда, қўй гўшти ҳам истеъмолдан чиқарилган. Қўйнинг калла гўшти каби тансиқ таомларни улар ҳатто тасаввур ҳам қилиша олмайди, худди шунингдек от гўшти, қимиз ва шубат ҳам шулар жумласига киради.

Улар овқатнинг таъми ҳақида баҳслашишмайди, лекин бир нарсага шубҳа қилмаймиз: америкаликлар илмий асосланган тавсиялар билан мос келувчи мақбул овқатланишга интилоқда. Натижа эса шундоқ кўриниб турибди — гарчи у нафақат озиқланиш билан, балки соғлом ҳаёт тарзи билан белгилансада, АҚШда инсон умри сезиларли узаймоқда. Бу ҳақда кейинчалик сўз юритамиз.

АҚШда ем учун етиштирилган доннинг фақат 28 фоизи жойларда истеъмол қилинади, қолган қисми эса савдо тармоқлари орқали тасарруф этилади. Бир йилда барча озуқа турларининг 470 миллион тоннаси чорва ва паррандаларга сарфланиди. Кейинги 20 йил ичида озуқа миқдори 15 миллион тоннага камайди, озуқа сифати ҳам аҳамиятли даражада ўзгарди: концентрат озуқалар миқдори бирмунча ошди, бир вақтнинг ўзида дағал хашакларни истеъмол қилиш камайди.

1990 йилда концентратларнинг озуқадаги улуши 45 фоизга кўпайди (бизда улар 20—30 фоиз даражасида белгиланади). Концентрат озуқалар ичидаги асосий улушни маккажўхори дони эгаллайди, бизда эса у арпа ва буғдойга тўғри келади. Пичаннинг миқдори бир хилда сақланиб турибди (11,9%) ва ҳатто озгина кўпаймоқда ҳам. Гарчи, моҳияти пасайиб бораётган бўлсада, озуқа улуши ҳисобидан олиб қаралганда, яйловларнинг аҳамияти катта (39,9%). Қолган дағал хашаклар (сомон, силос) миқдори ҳам деярлик аҳамиятсиз бўлиб — 3,9 фоиз эканлиги тавсифга лойиқ. Бир вақтнинг ўзида оқсилли донлар умумий озуқа миқдорининг 9,6 фоизини ташкил этади. Биз томонларда эса силос ва сомон 30—50 фоиз бўлса, оқсилли дон озуқалари деярлик бўлмайди. Бу Американинг умумий кўрсаткичи, Маккажўхори Минтақасидаги мавжуд вазият тўғрисида эса, ҳар бир деталигача алоҳида гапириб ўтамиз.

АҚШда дон ва дағал хашакларни истеъмол қилувчи ҳайвонларнинг ҳисоби, шартли равишда алоҳида олиб борилади.

20 йил ичида дон истеъмол қиладиган ҳайвонларнинг бирлик миқдори 2 фоизга ўсди, дағал хашак истеъмол қиладиганлари сони 11 фоизга камайди. Дон истеъмол қиладиганларнинг ичида эса паррандаларнинг ҳиссаси бир қадар ошди (28%), дағал хашак истеъмол қиладиганлар орасида соғин сигирлар ва бузоқлар миқдори камайиб, гўшт йўналишида боқилаётган моллар ҳиссаси ортди.

ИЛЛИНОЙС

Вашингтонга биздан икки кун кейин учиб келган Қозоғистон Ҳукумати делегацияси таркибига Ф. Калиев ҳам кирганлиги туфайли, Иллинойс штатига менинг бир ўзим учушимга тўғри келди. Питтсбург шаҳри қўналғасида бошқа тайёрага алмашиб, Шампейн шаҳри томон йўл олдик. Шаҳар қўналғасида мени Иллинойс Штати дорилфунунунининг фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш Хизмати директори, Дон Ютман исмли новча, полвон қомат, тепа сочи бир оз камайиб бошлаган, америкаликларга хос табассум юзида ифода этиб турган жентелмен кутиб олди.

У мени ўзининг уйига, алоҳида ҳовлисига бошлаб борди. Уйининг ертўла қаватида кенг ва шинам болалар хонаси, иккита ётоқхона, ваннаси бўлган ювиниш хонаси ва ҳожатхоналар мавжуд, биринчи қават эса меҳмонхона, емакхона, кенг ошхона, икки ёки учта ётоқхона ҳамда ҳожат ва ювиниш хоналарига ажратилган. Хоналарда иккита катта ойнаижаҳон, бир неча совутгич ва музлатгичлар кўзга ташланади. Уйга бир жуфт автоулов сиғадиган гараж туташтириб қурилган.

Деннинг 3 нафар фарзанди бўлиб, қизларининг ёши 16 ва 14 да, ўғли эса энди 12 баҳорни қаршилаётган ўсмир. Рўзғор бошлиғининг бир йиллик даромади 100 минг долларни, беканики эса 30 минг долларни ташкил этади. Шунга қарамасдан, тўнғич қиз бўш вақтларида яқин ресторанлардан бирида официантлик ёки идиш тавоқ ювувчи фаррош сифатида ишлаб, қўшимча пул топади.

Мени қизиқтирган саволга у америкаликларга хос оҳангда жавоб қайтарди:

— Ўтган ўқув таътилида қизимиз Олмонияда (чунки, у мактабда чет тилларидан немис тилини ўрганмоқда) бўлиб қайтди. Йўл харажатларининг ярмисини унинг ўзи кўтарди, бундан ташқари, дорилфунунга кириш учун тайёргарлик кўраётти, ўқиш эса пуллик. Ҳеч бўлмаса тўловларнинг бир қисмини ўзи амалга оширса, яхшироқ ўқийди.

Дон менга болалар хонасидаги диванга жой қилиб берди. Америкада меҳмонни тунаб қолиш учун ўз уйига таклиф қилиш одат тусига кирган, чунки бир томондан меҳмонхоналар нархи жуда юқори бўлса, иккинчи томондан уйлари бирданига бир неча меҳмонни қабул қила олиш имкониятига эга.

Иллинойс штати дорилфунуни А. Линколн томонидан 1862 йилда тасдиқланган Моррилл қонуни бўйича, федерал ерларни сотиш ҳисобидан ташкил қилинган 37 дорилфунун ичида биринчиларидандир. Унинг 180 та биноси бўлиб, 280 гектар майдонда қад кўтарган ва бири-бирига тутшиб кетган, аҳолиси 100 минг кишидан иборат Шампейн ва Урбан шаҳарлари ўртасида жойлашган. Жанубий Чикаго координатларини аниқ келтириб ўтишимга сабаб, хариталаримизда бу каби шаҳарлар кўрсатилмаган.

Дорилфунунда 35 минг талаба ва аспирантлар 50 та штатдан ва 100 га яқин чет мамлакатлардан келишиб таҳсил олишади. 2700 профессор-ўқитувчилар таркибидан 80 нафари Америка фан ва санъат Академияси, Миллий фанлар Академияси ва Миллий муҳандислар Академияларининг ҳақиқий аъзоси, 9 нафари “Фандаги ютуқлари учун” миллий нишони соҳиби, 8 нафари Нобел мукофоти соҳиби, 16 нафари эса Пулитцер мукофоти совриндоридир. Дорилфунун мамлакатдаги энг йирик битирувчилар Ассоциациясига эга бўлиб, уларнинг миқдори 114 минг кишини ташкил этади.

Дорилфунун таркибига кўплаб ўқув юртлари: коллежлар — қишлоқ хўжалик, бизнес ва тижорат, алоқа, муаллимлик, муҳандислик, амалий ва нафис санъат, ҳуқуқшунослик, ижтимоий санъат ва фан, тиббиёт, ветеринария тиббиёти ҳамда авиацион меҳнат институти, кутубхоначилик билим юрти ва ижтимоий ишлар мактаблари киради. Бир йиллик қабул миқдори 6500 кишини ташкил қилади. Дорилфунунда режа бўйича 4 минг курс ва 150 дан зиёд дастур ўқитилади. Талабалар орасида 27 фоизи мактабларнинг энг сара 3 фоиз битирувчилари таркибидан, 64 фоизи эса умумий 10 фоизни ташкил этувчи сара ўқувчилар таркибидан иборат. Бундан келиб чиқадикки, дорилфунунга қабул қилишнинг америкача тизими талабаларга энг лойиқ номзодларни танлаб олишни таъминлайди.

Машғулот гуруҳларини аксарият ҳолларда кўпи билан 30 талаба ташкил қилади, кичик гуруҳларда эса 20 дан кўп бўлмаган талабалар машғулотларга қатнашади. Ўқув тўловлари маҳаллий талабалар учун қабул пайтида 2784 доллар ва ҳар бир йил учун 3 минг долларни, чет элдан келганлар учун кириш тўлови 6324 доллар ва қолган ҳар

бир йил учун 7 минг долларни ташкил қилади. Талабаларнинг катта қисми бирор хил молиявий ёрдам олишади.

Дорилфунун кутубхонаси Гарвард ва Йел дорилфунунлари кутубхоналаридан кейин, мамлакатдаги энг йирик кутубхоналарнинг учинчиси ҳисобланади.

Дорилфунун ҳудудида 16 та илмий марказ — мураккаб тизимлар тадқиқоти, мураккаб материаллар, биотехнология, супер компьютерларни тадбиқ қилиш, сояли, ярим ўтказгичли мураккаб микро электроника, ядро физикаси ва бошқалар фаолият кўрсатади.

Булардан ташқари, яна бир неча ўнлаб турли хил илмий марказлар мавжуд.

1989 йилда дорилфунун бюджетини 706 миллион доллар ташкил қилди, шу жумладан, унинг 42 фоизи штатдаги солиқлар ҳисобидан қопланди. Совға қилинган пуллар миқдори 73 миллион долларни, грант суммаси эса 197 миллион долларни ташкил қилди, шу жумладан, илмфан улушига 154 миллион доллар тўғри келади.

Дорилфунуннинг юқори органи — Ишончли вакиллар кенгаши бўлиб, у 12 кишидан таркиб топган. Кенгаш таркибига губернатор ҳам киради. Дорилфунун раҳбарияти — президент, ўқув масалалари бўйича вице-президент, молия ва савдо-сотиқ бўйича вице-президент ва шунингдек, дорилфунун шаҳарчаси раҳбарияти — канцлер ва ўқув масалалари бўйича вице-канцлерлардан иборат.

Дорилфунуннинг кўп сонли олий ўқув юртларидан бири қишлоқ хўжалик коллежи ҳисобланади. У декан томонидан бошқарилиб, бизнинг тушунчамиз бўйича институт ректори лавозимига тўғри келади.

Декан дорилфунун канцлери ҳамда академик ишлар, маъмурий ишлар, талабалар масалалари ва фан бўйича вице-канцлерларга бўйсунди. Деканнинг тўртта муовини бўлиб, улар қуйидагиларга: Ўқув бошқармасига, Тажриба станциясига, Жорий қилиш хизмати ва Халқаро қишлоқ хўжалиги бошқармасига раҳбарлик қилади.

Коллежда 8 та факултет фаолият кўрсатади — қишлоқ хўжалик иқтисоди ва қишлоқ хўжалик механикаси, аграрномия, чорвачилик, озиқ-овқатлар фани, ўрмон хўжалиги, мева сабзавот ва ўсимликлар ҳимояси. Бундан ташқари унга меҳнат заҳиралари мактаби ва оилани ўрганиш ҳам киради.

1989 йили 1174 талаба биринчи семестрга, иккинчи семестрга эса 1143 киши қабул қилинган, 268 киши бака-

лавр даражасини олди, яъни бизнинг тушунчамиз бўйича дорилфунунни ҳар бештадан бир киши муваффақиятли тамомлайди. 1989 йили коллежда ҳаммаси бўлиб 614 аспирант таҳсил оларди. 115 киши магистр даражасига, 66 киши фалсафа докторлигига эришди.

Профессор-ўқитувчилар рўйхати 942 кишини ташкил этади, жумладан, аграрномия куллийетида 106, қишлоқ хўжалик иқтисодида — 59, маъмуриятда — 35, меҳнат ресурслари мактаби ва оилани ўрганишда — 61 ва Жория хизматида 315 нафар дала ходимларидан иборат.

1990 молия йилида коллежнинг умумий бюджет маблағи унинг декани доктор Гомеснинг сўзларича 88 миллион долларни ташкил этган. Штат ҳукумати томонидан бюджетга ажратилган маблағ — 31 миллион, федерал маблағлари — 14 миллион, федерал даражасидаги шартномалар — 10 миллион, штат даражасидаги шартнома маблағи — 2 миллион, маҳаллий бюджетдан ажратилган маблағ — 5 миллион, хусусий бадаллар — 4 миллион, хусусий шартномалар — 3 миллион доллар ва бошқалардир.

Коллеж бюджетининг катта улуши, яъни 37,5 миллион доллар 1990 йилда жорий қилиш учун, ундан салгина камроқ қисми — 34 миллион доллар илм-фан учун сарфланган, ўқув жараёнига қилинган харажатлар 10,5 миллион долларни ташкил этган. Халқаро қишлоқ хўжалик дастурига — 5 миллион, бошқарувга эса 1 миллион доллар сарфланган.

Агар таққослайдиган бўлсак 1992 йилнинг бошларида 1 доллар курси 100 рублга тенглигини ҳисобга олганда, илму фан учун коллежга 3,4 миллиард рублга тенг маблағ ажратилган бўлиб, у Қозоғистоннинг қишлоқ хўжалик фанига ажратган умумий маблағидан бир неча баробар, А.И. Бараев номидаги Қозоғистон Ер хўжалиги илмий-тадқиқот институти бюджетидан эса 500 баробар кўп дегани!

Коллежни молиялаштиришнинг асосий улуши штат бюджетидан ажратилиши эътиборга молик, жумладан, қишлоқ хўжалик фани учун штат федерал ҳукуматга нисбатан 3 баробар кўпроқ маблағ ажратган.

Илмий-тадқиқот ишлари тажриба даласида амалга оширилиб, у бизнинг луғатшунослигимиз бўйича қишлоқ хўжалик институтларининг илмий тадқиқот бўлимларига тўғри келади, тажриба даласининг директори эса, илмий ишлар бўйича институт проректори бажарадиган ишга мосроқ фаолият кўрсатади.

Мен тажриба даласи директорининг ўринбосари доктор Бен Жоунс қабулида бўлдим ва у менга илмий-тадқиқот ишларининг қандай ташкиллаштирилганлиги тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Унинг ҳикоясидан мен қуйидаги сўзларни қоғозга илдирдим:

— Тажриба даласи дорилфунуннинг ажралмас қисми бўлиб, унинг директори декан муовинларидан бири ҳисобланади. Директор ва мен маъмурий раҳбариятни ташкил қилганимиз ҳолда, тажриба даласи бюджети ҳисобидан тўлиқ маош оламиз. Менинг асосий маъсулиятим — молия масаласи. Директор асосан намояндалик ролини бажаради, яъни у кўпроқ коллеждан ташқарида иш олиб боради, мен эса унинг номидан иш юритаман. Директорнинг бугунга берилган топшириғини мен кечаги қуниёқ бажариб қўйишга ҳаракат қиламан.

— Бизда яна бир неча директор муовинлари бор, уларнинг ҳаммаси бирор дастурга раҳбар ҳисобланади ва биз уларни маъмурий ишлардан ҳоли қўйишга ҳаракат қиламиз. Менинг бинолар ва иморатларни жиҳозлашга, асбоб-ускуналарни ўрнатиш учун маъсул бўлган икки ходимим бор, икки котибим эса, маълумотларга ишлов бериш ва ёзув-чизув ишларини юритиш билан машғул бўлишади.

Турли миқдордаги — 12—15 дан — 75—80 кишигача ходимлари бўлган 8 та бўлим ва 3 та лабораториямиз мавжуд. Улар етарли даражада мустақил. Бизнинг вазифамиз илмий-тадқиқот ишлари ижросини енгиллаштириш, мувофиқлаштириш ва уларни амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқишда кўмаклашишдан иборат.

Тажриба даласида тажриба майдонлари тармоғи мавжуд. Иллинойс — йирик штат. Унинг сарҳадлари шимолдан жанубга қараб 650 км га, ғарбдан шарққа қараб 325 км га чўзилган.

АҚШ қишлоқ хўжалик вазирлиги илму фанга 1 миллиард доллардан кўп маблағ ажратди. 658 миллион долларни илмий тадқиқот хизмати орқали, тўловларнинг қолган қисмини эса, штатлардаги илмий-тадқиқотларнинг кооператив Хизмати орқали амалга оширди. Дорилфунун ўз улушини иккинчи манбаа орқали олади. Унга штат бюджети ва бошқа манбаалардан ажратилган маблағлар ҳам қўшилади.

— Вазирлик томонидан раҳбарлик қандай йўлга қўйилган ва сизлар қандай ҳисобот берасизлар? — қизиқиб сўрадим мен.

— Мамлакатнинг яхлит ҳудуди тўртта регионга бўлинган бўлиб, Иллинойс ўн битта штат билан биргаликда Шимоли-Марказий регионга киради. Офисда бор-йўғи икки нафар ишдан озод қилинган ходим мавжуд, уларнинг бири ижрочи директор ва иккинчиси котиб ҳисобланади. Бугунги кунда офис Канзас штати Манхеттен шаҳрида жойлашган. Кимнинг директор бўлиб сайланишига қараб, офис ҳам ўша жойга кўчирилади. Директор маошининг 60 фоизини бюджетдан олади, қолган 40 фоизини эса тажриба далалари тўлайди. Биз бир йилда тўрт мартаба йиғилишамиз, шунингдек, бизда тажриба далалари Ассоциацияси мавжуд.

Менинг ойлик маош тўғрисида берган саволимга мистер Жоунс қуйидагича жавоб берди:

— Олимларимиз 30 мингдан 70 минг долларгача йиллик иш ҳақи олишади. Дорилфунун уни йил давомида тўлаб боради, лекин иш ҳақи расмий равишда 9 ой учунгина ёзилади. Яъни, қаердадир қўшимча ишлаш имконияти берилади. Кўпгина олимлар ўқитиш, илм-фан ва жориа ишини турли даражада бирга қўшиб олиб боради.

Шу пайт кабинет эшигидан котиба қиз бош суқди ва шундай деди:

— Сизни тажриба даласи директори йўқлаяптилар, у киши бир фурсатгагина кирган экан.

Доктор Дон Холт очиқ чехрали, хушмуамола, истарали киши бўлиб чиқди.

Бизнинг тажриба далаларимиз директорлари одатда, амалиётчилардан бўлишса, бу киши эса кўпроқ файласуфларга монанд эди.

У суҳбатни қуйида мен ёзиб олган сўзлар билан бошлади:

— “Энг яхши илмий лойиҳалар — тола ишлаб чиқаради. Энг яхши илмий-тадқиқот дастурлари бу толани ипга айлантиради. Энг яхши институтлар эса яхши йўлга қўйилган илмий тадқиқот ишлари ва таълим дастурлари орқали бу ипларни миллатнинг технологик, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тўқимасига айлантиради”.

Бу — менинг таърифим. Тўқимачилик ишлаб чиқариши билан мен тасодифан бундай образли таққослаш қил-

ганим йўқ. Балким, сизга бунинг қизиғи йўқдир, бироқ менинг Теофилус Холт исмли бобомнинг бобосининг бобоси 1800 йилларнинг бошларида Дерби номли инглизлар шаҳрида тўқимачилик фабрикасининг хўжайини бўлган. У Дебри шаҳрида яшаган, механик тўқима мосламасининг ихтирочиси Самуэл Слайтернинг замондоши бўлган.

Суҳбатдаги бундай бурилиш мени қизиқтириб қолганлиги боиси сўнгги йилларда ВАСХНИЛ тизимида ва кейинчалик Қозоғистон Академиясида фундаментал ва амалий тадқиқотларни молиялаштириш ҳажмининг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала устида қизғин баҳслар юритиларди. Давлат фан ва техника кўмитаси ходимлари ва шунингдек, уларга мутасадди бўлган партия раҳбар ходимлари фақат фундаментал тадқиқотларни молиялаштириш керак, деган фикрда эдилар, амалий тадқиқотлар эса асосан, хўжалик шартномалари ҳисобидан олиб борилиши лозим эмиш...

Қизиқ, бу каби ишлар Америка Қўшма Штатларида қай йўсинда йўлга қўйилган экан?

Профессор Холт сўзларига қараганда, етмишинчи йилларда АҚШда амалий тадқиқотларнинг устун бўлишига танқидий муносабат намоён бўла бошлаган, дорилфунунлар тажриба даласи тизимида уларнинг нисбий ҳиссаси 63—64 фоизни ташкил қилган бўлса, 1988 йилга келиб, у 56 фоизгача камайиб кетди.

— Тадқиқотлар самарадорлигига у қандай таъсир кўрсатди?

Гарчи, менга унинг учрашув учун вақти жуда кам эканлигини таъкидлашган бўлишсада, суҳбатдошим қандоқ солинмаган қаҳвадан бир ҳўплаб олар экан, шошилмасдан гап бошлади. Афтидан у Бошқа аудиторияларда ҳам билдирган мулоҳазаларини менга яна бир бор сўзлаб бериб мустаҳкамлаб олмоқчи эди. Бу олинган натижалар ўтказилган тадқиқотлар фойдасига ҳал бўлмаганли сабабли ҳам муҳим эди. Мана, у менга нималарни сўзлаб берди:

— Маълумки, илмий тадқиқотлар ўтказишнинг иккита тизими мавжуд. Кетма-кетлик тизимига биноан, қуйидаги босқичлар кетма-кет амалга оширилади: гоё — мақсад — муҳим фундаментал тадқиқотлар — ишлаб чиқариш тадқиқотлари — амалий тадқиқотлар — технологияни узатиш — амалий билимлар. Кетма-кетлик тизимидан фа-

рқли ўлароқ, параллел тизимда барча босқичлар аввалидан-охиригача бир пайтнинг ўзида ташкиллаштирилиши кўзда тутилади.

Гарчи, биз иккинчи андоза тарафдори бўлсакда, аммо фундаментал тадқиқотларни молиялаштириш анча юқори бўлганлиги сабабли, биринчисидан фойдаланишга мажбурмиз. Кетма-кетлик тизимининг асосий камчилиги шунда-ки, аксарият ҳолларда фундаментал тадқиқотлар охириги амалий мақсад билан боғланмаганлиги сабабли ҳам, улар у қадар самарали эмас. Масалан, параллел тизим самарадорлигига кулол ишлаб чиқариш соҳасидаги илмий тадқиқотларни ўтказиш, энг ёрқин мисол бўла олиши мумкин. Японияликлар бу тизимни кенг қўлламоқда. Шунинг учун ҳам, улар биздан анча олислаб кетишди. Мисол тариқасида сўз юритадиган бўлсак, улар бир вақтнинг ўзида ҳам янги маҳсулот яратиш устида, яъни уни 25 фоизга яхшилаш мақсадида, ҳам унинг ўрнини боса оладиганларини ишлаб чиқариш устида бош қотирмоқда.

Менинг навбатдаги ҳамсуҳбатим профессор Жон Ван Эс гапга қўшилди. У менга социологик тадқиқотлар ҳақида ҳикоя қилиб берди. Тупроқни емирилишдан ҳимоя қилишнинг социологик нуқтаи назари мени беҳад қизиқтириб қолди.

Сўнгги йилларда АҚШда тупроқни емирилишдан муҳофаза қилиш бўйича энг муҳим тадбир — 1985 йилда қабул қилинган “Озиқ-овқат муҳофазаси” ҳақидаги Қонун ҳисобланиб, унинг бир бўлимида ер, сув ва ҳавони консервациялаш ёки сақлаш ҳақида сўз юритилади. Консервация моҳияти 4 дастурни ўз ичига олади: — заҳираларни консервациялаш, дастлабки ҳимоя тадбирлари, ўтлоқ қоплами ва ботқоқсимон жойлар муҳофазаси.

Бу дастурлар мазмуни тўғрисида қисқача тўхталиб ўтамиз. Заҳираларни консервациялаш дастури (ЗКД) нинг мақсади 10 йил давомида 18 миллион гектар ҳайдаладиган ерларни қайта ишловдан чиқаришдан иборат. Деҳқонларга ҚХМни чиқарганликлари учун бадал тўланади. Биринчи навбатда кучли эрозияланган ерларга қайта ишлов берилади.

Қонун бўйича ЗКД ерлари дарахт кўчатлари, буталар ёки ўтлоқ ўтлари ётқизилиб ҳимояланган бўлиши керак. Сарф қилинадиган харажатларнинг бир қисминигина ҳукумат ўз зиммасига олади. Бундай ерларда қишлоқ хўжа-

лик маҳсулотларини етиштириш бугунлай тақиқланади. Ҳатто, пичанларни ўриб-йиғиб олиш ҳам Вазирликнинг махсус қарори бўйича амалга оширилади. Дастурлар қоидаларига амал қилишни Ерни Асраш Хизмати оралатиб (бир йилда 15 фоизга яқин шартнома) назорат қилади.

Иккинчи дастур “Ер ҳимояси битими”, деб номланади. Бунда эрозияланган ер эгалари емирилишга қарши кураш режасини ишлаб чиқишади ва уни бажариш мажбурий ҳисобланади.

Учинчи дастур “Содбастер” деб номланиб, емирилиш хавфи бўлган майдонлардан иборат ерларни фойдаланишдан чиқариш мақсадида фаолият юритади.

Тўртинчи дастур “Свомбастер” деб номланади ва ботқоқликка мойил ҳамда намгарчилиги анча юқори бўлган майдонларни фойдаланишдан чиқаришдан иборат. Бу тоифага вегетация даври мобайнида камида 15 кун давомида мутгасил сув босадиган майдонлар киради.

Ҳар қандай дастурнинг бузилиши ҳукумат томонидан фермерларни қўллаб-қувватлаш дастуридан четлаштиришга олиб келади.

Профессор Ван Эс тадқиқотлар натижалари ҳақида ҳикоя қилди. 500 нафар фермерларга тавсиф бериш бўйича ўртача маълумотлар қуйидаги кўринишга эга: ёши — 50 ёшда, фермерлик фаолияти — 28 йил, мазкур округда яшаганлик муддати — 40 йил, хусусий ер майдони — 84 га, ижара ери — 95 га, экин майдони — 140 га. Даромад манбаи: ғаллачиликдан — 70%, чорвачиликдан — 19%. Фермерчиликнинг давом этиш эҳтимоли ҳақидаги саволга, сўралганларнинг 15 фоизи — кам эҳтимолли, дея жавоб беришди. 63 фоиз фермерлар ўз фаолиятида таваккалчилик қилишга тайёр, 41 фоизи эса фермани болаларига қолдиришни хоҳлашади, қолганлари (21%) ёки хоҳлашмайди ва ёки бирор қарорга келишмаган.

Округ фермерлари томонидан жону дилдан қўлланилган тупроқ муҳофазаси усуллари — қўлмак сув ҳавзаларини ўтлоқларга айлантириш (52%), майсазорлар барпо қилиш (37%) ва ўтлоқ халқа-туткичлардан (полоса-фильтр) фойдаланишдан иборат. Шу билан бир вақтда фермерлар ерга поғоналаб ишлов бериш, замбруғлар ўтқазиш, назорат-ҳалка деҳқончилиги, ўрмон ҳалқаларини экиш ва жарликларни текислаш каби усулларни деярлик қўллашмайди.

Бизнинг тасаввуримизда АҚШ деҳқончилигида ерни муҳофаза қилиш тизими кенг тарқалган, маълумотлар эса аслида бундай эмаслигини кўрсатади.

Мен ўзимнинг ажабланганлигимни баён қилдим, бунга жавобан америка профессори социологик тадқиқотлар маълумотини келтирди ва фикримча, бу қайсидир маънода вазиятга аниқлик киритади.

33 фоиз фермерлар фермер ерга ишлов беришнинг номуҳофазавий усулидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмаслигидан норози, 58 фоизи ерда қандай ишлаш учун фермерга ҳеч ким буйруқ беришга ҳақли эмас ва фақатгина 31 фоизи ер кучли эрозияга учраган пайтида фермер маълум тавсифномалар тартибига бўйсунishi керак деб ҳисоблайди.

Фермерларнинг шудгорни консервация заҳирасига ажратиши учун ҳар бир гектарга 209 доллардан кам бўлмаган тавон тўлашни талаб қилишига ақл бовар қилмайди. Бизларда-чи, давлат хўжаликлари мавжуд ер майдонларига бир бошидан экиб чиқишади, шу жумладан емирилиш хавфи кучли бўлган ерларга ҳам. Наҳотки, биз экологик ҳалокат юз беришини кутиб яшайпмиз? Ерни ҳимоя қилишга қаратилган ерни экишдан чиқаришни ҳам ўз ичига оладиган комплекс қонунлар ишлаб чиқишимиз лозим. Энг муҳими АҚШда ер майдонларининг қисқартирилиши маҳсулдорликнинг пасайишига олиб келмади, чунки муомаладан энг яроқсиз ерларгина чиқарилади.

Жорий қилиш хизмати директори Дон Ютман ўз ташкилотининг фаолияти тўғрисида гапириб берди. Бу Хизмат федерал даражасидаги қишлоқ хўжалик Вазирлиги (177 киши) ва дорилфунун таркибига киради. 1991 йилда Иллинойсда Жория хизмати 40 миллион долларлик йиллик бюджет, жумладан федерал ҳукуматдан 10 миллион долларлик маблағга эга бўлган эди. Хизматнинг 100 та офиси бор, яъни ҳар бир округда биттадан офис жойлашган бўлиб, уларда 250 нафар дала ходимлари фаолият кўрсатади. Бундан ташқари 80 нафар олим жорий қилиш дастури учун маъсул ва улар ўз фаолиятларини ўқитувчилик, ёки илм-фан билан биргаликда олиб боради.

Бизда ҳам айнан шунга ўхшаш ташкилотлар борми? — деган савол ўз-ўзидан пайдо бўлади. Йўқ, уларнинг ўрнини қайсидир даражада турли ташкилотлар бажаради.

Инглиз тилида “жорий қилиш” деган сўзнинг ўзи йўқ. Луғат бўйича “икстеншн” сўзи узайтирилган деган маъ-

нони билдиради, яъни образли қилиб айтганда, бу — билимни фандан ишлаб чиқаришга узатувчи восита деб тушинилади. Бизда бу иш билан қишлоқ хўжалик институтларининг малака ошириш курсларида, илмий тадқиқот институтлари семинар ва илмий кенгашларида ва давлат ҳамда жамоа хўжаликларида дала ишчилари вазифасини бажарадиган мутахассислар шуғулланишади.

Жория хизмати қайта қуриш даврини бошдан кечирмоқда, деди Дон Ютман. Бунга бюджетнинг қисқариши туртки бўлди. 1982 йилда президент Рейган бюджетни 60 фоизга қисқартиришни таклиф қилган эди. Ҳақиқатан ҳам керагидан ортиқ товар ишлаб чиқариш мамлакатта бош муаммога айланган пайтда, бундай хизматнинг нима кераги бор! Донга қараб туриб, мен ўз муаммоларимни кўз олдимга келтирдим: бизлар ҳам штатларни 30 фоизга қисқартирдик, фақат фарқи шундаки, бизнинг институтимизни қисқартиришсиз ҳам сақлаш харажатига биргина Ютманнинг маошининг ўзи етарли экан.

Шунингдек, Жориянинг дастлабки шаклларида ташқари, АҚШ да бу хизмат оилани мустақкамлаш ва ривожлантириш, ёшларни юксалтириш, заҳираларни бошқариш билан ҳам шуғулланади. Болалар билан ишлашга алоҳида аҳамият берилади. Дастурлар доимо кўпроқ билишга, мустақил бўлишга, етакчилик қила олишга интилишга қаратилган. Бу масалада жорий қилиш хизмати ходимларига кўнгиллилар ёрдам беришади, уларнинг умумий сони 3 миллиондан зиёд.

Статистика маълумотлари кўнгиллилар томонидан Жория хизмати учун сарфланадиган вақт харажати бутун Хизмат бюджетидан 5 баробар кўплигини кўрсатади. Ўрта ҳисоб билан кўнгиллилар жория учун шахсий жамғармасининг 130 долларини сарфлашади.

Жория хизмати директори муовини Питер Блум — пишиқ жуссали, сарғиш сочли кимса мени ўзининг иш хонасига бошлаб борди. Ходимлар ва котибаларнинг ёнларидан ўтар эканман, уларнинг ҳар бирининг олдида шахсий компьютерлар борлигига диққатимни қаратдим. Америка хизматчилари кўпгина ҳолларда анча тор шароитларда, бир хонада бир неча киши бўлиб ўтиришади. Бирор бир зарурат бўлмаса, бутун иш куни давомида иш жойларидан кўзғалишмайди, ишга тегишли бўлмаса ҳеч қачон ўзаро суҳбатлашишмайди, телефонда хизматдан ташқари ҳеч қандай сўзлашиш йўқ.

Питтер Иллинойснинг ғарбий қисмидаги Сент-Луис шаҳридан унча олис бўлмаган фермада туғилган. Ферма ҳозир унинг укасининг қўл остида. Питтернинг сўзларига қараганда, улар фермада улғайишган пайтида майдони 120 гектар ерда тўрт далали алмашлаб экиш “буғдой—беда—соя—маккажўхори” ҳукм сурарди. Иккита сиғири бор эди, бузоқлар ва чўчқаларни семиртириш учун боқишарди, 600 та тухум қиладиган товуқлари бор эди. Ҳозир эса ўсимликлардан фақат маккажўхори ва соя қолган. Укаси товуқларни ҳалиям асрайди, лекин бу ўзига хослик эмас.

Уч кундан кейин эрта билан мен дорилфунун шаҳарчасидан Иллинойс штати бўйлаб сафарга чиқдим. Жория хизматининг олтига регионал марказидан бирининг раҳбари Ролли Маттерс машинани бошқариб борарди. Ролли — олтмишларни қоралаган, калта бўйли, бақалоқ кимса эди. Гарчи, АҚШга унинг катта бобоси кўчиб келган бўлсада, ҳали ҳам унинг немислардан келиб чиқганлиги сезилиб турарди.

Ролли прибор кўрсаткичига кўз югуртирди ва бензин сарфланишини ҳисоблаб чиқди. У ҳам бошқалар сингари хизмат сафарларига ўз машинасида боради, маъмурият эса унинг йўл харажатларини километраж бўйича тўлайди. Мен ҳар бир мил учун 15 цент тўлайман, меъёр бўйича 25 цент белгиланган, деди мамнунлик билан Ролли.

Бу америкаликларнинг ўзига хослигидир. Роллининг икки оилага етадиган каттакон уйи бор, бошқа шаҳарларда ҳам уйлари мавжуд, мундоқ ўйлаб қарангда тежаш учун ҳеч хожат йўқ. Лекин, барибир тежашади. Маълум бўлдики, уларга кунлик овқатланиш учун 25 доллардан, меҳмонхона учун 53 доллардан тўлашар экан.

Мен ўзимга ҳар бир кеча-кундуз учун 200 рубл тўлашини айтишни лозим топмадим. Яна ҳамсуҳбатим ҳайратдан машина чамбарагини бошқаришни ҳам эсдан чиқариб юбориб, бирон кор-қол бўлиб юрмасин деган хаёлга бордим.

Биз 1,5 соат мобайнида Ролли йўлбошчилик қилаётган, Жория хизмати регионал маркази жойлашган Эфингама шаҳрига етиб келдик.

Атрофида қурилиш ишлари — пойдевори қазилаётган нисбатан унча катта бўлмаган бино ёнига келиб тўхтадик. Роллининг сўзларига қараганда, асосий бинога қў-

шимча қурилиш ишлари бошлаб юборилган. Қурилиш ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида тўққизта фирма кўрик танловида қатнашган, энг маъқул фирмани танлашда экспертлар ёрдамига мурожаат қилинган.

Эксковаторчи ва юкни ўзи ағдарадиган кучли автоуловларнинг унумли ишлашини кузатар эканман, хаёлимдан ўтказдим: “Мана бунини ҳақиқий бозор деса бўлади! Тўққизтадан энг зўрини танлаб ол! Биздачи, битта ПМК бошлиғи орқасидан тўққизта буюртмачи эргашиб юради, бу — бозор эмас, монополиянинг ўзгинаси-ку!”.

Мажлислар хонасида Ролли барча мутахассисларни йиғиб, ҳар бир киши бажараётган ишлари тўғрисида қисқача гапириб беришини сўради. Шунини ҳам қайд этиб ўтиш керакки, америкаликлар инсон исмини қисқартириб аташнинг одат қилишган ва мен ҳам уларни шундай атамоқчиман. Бўлиб ўтган суҳбатнинг қисқача мазмунини қуйидаги сатрларда келтираман:

Ларри: — Дончилик-чорвачилик фермасида туғилиб ўсдим, маълумотим бўйича агрономман, магистр даражасига эгаман, Жорий этиш хизматида 32 йилдан буён ишлаб келаяпман, округда саккиз йил ишлаганман. Маҳсулдорлик ва сифат кўрсаткичларини юксалтириш устида ишлаймиз. Бунда деҳқончилик тизими иқтисодий жиҳатдан самарали бўлиши керак, озиқ-овқат ва сувнинг сифати бўйича ташвишимиз ортиб бормоқда. Энг сўнгги йўналишларимиздан бири — барқарор деҳқончиликка эришиш. Тўғриси, бунинг моҳияти нима эканлигини ҳали ҳеч ким дурустроқ тушунмайди.

Тэд: — Сутчилик фермасида туғилганман, муҳандис-механикман, компанияда ишлаганман, фермам бор, оилалиман, уч нафар фарзандни вояга етказаяпмиз, Жория хизматида 12 йил ишлаганман. Молхоналар муаммолари, гўнган фойдаланиш тизими, қуёш нуридан фойдаланишнинг энергетик тизими ва донни сақлаш тизимлари билан шуғулланаман.

Том: — Чорвачилик-дончилик фермасида туғилдим, Канзас дорилфунунда зоомухандислик маълумотини олдим, 13 йил Коулс округида жорий қилиш бўйича маслаҳатчи бўлиб ишладим, ҳозир эса гўштга боқиладиган моллар ва қўйчилик муаммолари устида ишламоқдаман. Бу штатда АҚШнинг энг йирик гўшт комбинатлари жойлашган. Озиқлантириш самарадорлиги ва харажатларни

камайтирган ҳолда, гўштнинг ёғи кам бўлган бўрдоқи моллар селекцияси муаммолари бўйича иш юритмоқдамиз.

Эд: — Чўчкачилик билан шуғулланаман. Асосий муаммо — қандай қилиб ёғсиз чўчка гўшти олиш мумкинлигини ўрганмоқдамиз. Ҳозир гўшт комбинатларида ҳар бир чўчка гўштининг сифати алоҳида аниқланади.

Лорри: — Индианадаги сут-товар фермасида туғилганман, Пердю дорилфунунида маълумот олганман. 4 X тизими (Харт — юрак, Хендс — қўллар, Хелс — саломатлик, Хэд — бош) бўйича болаларни ўқитувчи кўнгилли раҳбарлар учун таълим дастурларини тайёрлаш билан шуғулланаман. Энтмология, тупроқ ҳимояси, етакчилик маҳоратини ошириш бўйича дастурларимиз мавжуд.

Уэнди: — Фермада туғилганман. 4 X тизими бўйича болаларни тарбиялашда маслаҳатчи бўлиб ишлайман: раҳбарлик сирларини, ҳисоб юритишни эплашни ўргатаман, округларда янги дастурлар ишлаб чиқишда кўмаклашаман.

Шу ерда мени олдиндаги кунни бирга ўтказишим лозим бўлган оила билан таништиришди. Линда ва Дон Шмит — отаси, қизи ва ўғли: Дон, Дэлрин ва Давид исми билан аталувчи “Уч-Д” номли ферманинг соҳиби. Линда ўз ихтиёри билан Жорий қилиш хизматида фаолият кўрсатади. Рўзфор иқтисодиёти бўйича мутахассис ва унинг сўзларига қараганда, у ферманинг асосий ишчи кучи. Шунингдек, Дон болаларни тракторларга қарашни ўргатиш мақсадида Жория хизмати билан ҳамкорлик қилади. Ва буларнинг ҳаммасини ихтиёрий равишда бажаришади!

Улар соя дуккаклилари Америка Ассоциацияси таркибига киради, Ассоциация йўланмаси ва йўналиши бўйича ўтган йили икки мартаба Украинага бориб келишди.

— Ундай бўлса фермада ким ишлайди, — ҳайрон бўлиб сўрадим мен.

Фермадаги асосий ишларни ўзлари уддалашлари, уларнинг жавобларидан шундоққина сезилиб турарди.

Улар чорвачилик билан ўзларини унча уринтиришмайди, онда сонда буқачалар олиб семиртиради, холос.

150 гектар маккажўхори, 110 гектар соя ва 16 гектар ерда икки хил ўсимлик — кузги буғдой ва соя етиштиради. Маккажўхорининг ҳосилдорлиги гектаридан 95 ц, сояники — 34 ц, буғдойники — 32 ц ва буғдой ўрнига экилган сояники — 26 ц. Бир хил харажат — гектарига 600 доллар атрофида сарф қилганлари ҳолда ҳамма кўрсаткичлари округдаги ўртачадан бир ярим баробар юқори.

Ден ва Линда 45 йиллик тажрибага эга бўлган фермерлар, улар 1954 йилдан буён тупроқ таҳлили учун 700 доллардан пул тўлайди ва ер айнан етилган даврида озиқ элементларининг таркибий харитасига эга бўлишади. Ҳафтасига бир маротаба 20 доллардан тўлаб, ўсимликлар ҳимояси бўйича ахборот варақасини олишади.

Маккажўхори дурагайларини синовдан ўтказиш бўйича “Пионер” фирмаси билан ҳамкорлик қилишади.

Спортдаги, мусиқадаги ва ... қишлоқ хўжалигидаги эришган ютуқлари учун тақдирланган совринлар билан тўлиб тошган ўғлининг хонасига дам олиш учун кириб ётдим. Қуйи синфларда Давид баскетболда аниқ мўлжалга уриши учун, йирик қадамлар ташлаб югириладиган катта пойгада эришган муваффақиятлари учун, юқори синфларда эса бейсбол ва ансамблда гитара чалиши бўйича юксак мукофотларга сазовор бўлган. Боланинг қишлоқ хўжалиги билан жиддий шуғуллангани тўғрисидаги гувоҳнома мен учун қизиқ ва айти пайтда америкаликлар учун одатий бир ҳол эди. Давид 14 ёшида буқачаларни сўқимга боқиш бўйича кунлик ўсишни 1,3 кг га етказишга мушарраф бўлгани учун регион чемпиони экан. Албатта, бола бор-йўғи биттагина буқачани семиртирган бўлсада, бироқ унинг кўрсаткичи жуда ажойиб эди.

Фермернинг ўғли 15 ёшидан бошлаб маккажўхори ҳосилдорлигини юксак даражага кўтаргани учун бир қатор совринлар эгаси бўлган: ҳар бир гектаридан 1985 йилда — 122 ц, 1986 йилда — 134 ц, 1987 йилда — 116 ц. У 1986 йилда буғдой, 1987 йилда эса мойли ўсимликлар ҳосилдорлиги бўйича штат ғолиби бўлган.

Нафақат боланинг ҳар томонлама муваффақиятлари, балки штат биринчилиги учун ўтказилган мусобақаларда Американинг бўлажак фермерлари ҳисобланмиш 5 минг ёш тадқиқотчи қатнашгани кишини қойил қолдиради!

Дон бизларни қўшни фермерларникига ҳам олиб борди. Бир томонда Вахтел оиласининг йирик фермаси. Фермада оила бошлиғи, икки ўғли ва уларнинг умр йўлдошлари ҳамда бир нафар ёлланган ишчи фаолият кўрсатади. Ўзларининг 400 гектар ери бор ҳамда 23 заминдорнинг 800 гектар ерини ижарага олган! Мен қайта сўрадим ва хато эшитмаганлигимга иқрор бўлдим.

600 гектар маккажўхори, 440 гектар соя ва 160 гектар кузги буғдой зироатчилигини, 22500 бош чўчқаларни бўр-

доқига семиртириш билан бирга қўшиб олиб боради. Оила ихтиёрида қуйидаги техникалар мавжуд: 250 от кучига эга тўртала филдираклари ҳам тортиш қувватига эга бўлган битта трактор, 160—200 от кучига эга бўлган 3 та трактор ва ҳар бирининг қуввати 125 от кучига эга бўлган яна уч дона трактор, Жон Дир 9500 русумли битта комбайн, 12 қаторли маккажўхори сеялкаси ва бошқа машиналар мавжуд. 10 фоиз намликни қуритадиган, соатига 25 тонна донни ўтказадиган дон қуритиш воситаси ҳам бор. Тўнғич ўғил — Геррининг сўзларига қараганда бир кунда намлиги 25—27 фоиз бўлган 300 тонна донни янчиб, қуритиш воситасидан ўтказишга улгуради.

Мен ўзимча хаёл сураман: Бизларда бу сингари чўчкачилик комплекси учун камида 100 киши талаб қилинади, ахир чўққабоқарлардан ташқари яна ўнлаб одамлар биноларга қарашади, озуқа тайёрлаш билан машғул бўлишади, бундан ташқари яна қўриқчи, қоровул, техниклар каби ходимлар бор. Ҳисобчилар, муҳосиблар, иқтисодчилар, бош мутахассислар, омборчилар, ҳайдовчилар, устахона ишчилари, бошқарувчи ва директор меҳнатини қўшиб ҳисобласангиз, буларнинг ҳаммаси маҳсулот тан нархига бориб тақалади. Чўққаларни семиртиришдан ташқари фермерлар ўсимликшуносликда катта ҳажмдаги ишларни бажаради. Бундай ишлар учун бизларда яна қўшимча ҳолда 10 кишидан иборат механизаторлар бригадаси, бригадир, унинг ёрдамчиси, ҳисоб юритувчи, пайвандчи, торозибон, ошпаз, ҳаммомчи ва қоровуллар жалб қилинади. Яъни биз бўлганимизда, қайд этилган гўшт ва донни етиштириш учун алоҳида давлат ва жамоа хўжаликлари тузган бўлар эдик. Уларда эса бор-йўғи тўрт киши бажараяпти, уларнинг ҳам бири нафақахўр.

Ҳа, айтгандай, мен учала аёл ҳақида сўз очмабман. Хўш, улар нима иш билан машғул бўлишади?

Аёллар донни экишади, ўриб-йиғишади, муҳосибот ҳисоби ва ҳисоботи амалларини бажаришади, чўққа болаларига қараш ҳам уларнинг зиммасида. Умуман олганда, улар гоҳ тракторни йўрғалатади, гоҳ комбайн кабинасида тер тўқади.

Сайденс исмли иккинчи қўшниси сутчилик фермасига эгалик қилади. Унинг 100 бош соғин сигири ва 100 бош подани тўлдирувчи ёш моллари бор. У ўрта ҳисоб билан ҳар бир бош сигирдан 9 минг килограммдан сут соғиб олади.

Улар тўрт киши бўлиб ишлашади: Отаси, ўғли ва яна икки нафар ишчи. Сигирлардан ташқари деҳқончилик билан ҳам шуғулланишади. Яъни, 120 гектар ерда макка-жўхори, 40 гектар ерда кузги буғдой ва 48 гектар ерда беда етиштиришади. Унинг сигирларини кузатар эканман хаёлимдан ўтказдим: агар, мен буларникидан 3-4 баробар кам сут берадиган сигирларимиз ҳақида гапириб берсам, америкаликлар ишонишмаса керак.

Кейинги кун Ролли мени машинасида ғарбий Миссури бўйидаги энг йирик шаҳарлардан бири — Сент-Луисга олиб келди. У Грин округида мени Дейв Диммик билан таништирди, мен у билан уч кун бирга бўлишим керак эди. Дейв 35 ёшлардаги, ковбой қоматли, эгнига жинси, оёғига чарм этик кийиб олган кимса бўлиб, Қозоғистонга ташриф буюрувчиларнинг бири экан. У ҳатто рус тилини ҳам оз-моз ўргана бошлаган эди.

Дейв таркибига 7 та округ кирадиган Жорий қилиш хизматида ишлайди. Маълумоти бўйича зоомуҳандис бўлишига қарамасдан, деҳқончилик билан кўпроқ машғул экан. У фермерлар билан яккама-якка мулоқотда бўлади, уларнинг саволларига жавоб беради, намойиш қилинувчи тажрибалар ўтказади. Одатда янгиликлар билан қизиқувчи илғор фермерлар билан учрашади. Унинг ҳам ўз фермаси бўлиб, унда 20 бош наслдор симментал зотли сигирларни парвариш қилади. Аёли Бекки “Жон Дир” фирмасида ишлайди ва Сэм исмли 7 ёшли ўғлилари бор.

Эрта билан эр-хотин ишларига жўнайди, Бекки ўғлини соати узайтирилган мактабга олиб боради. Мактаб хусусий бўлиб, Лютеран черкови қарамоғида. Умуман олганда, АҚШдаги хусусий мактабларнинг ҳаммаси черковларга тегишли бўлади.

Диммиклар уйи олдида, майсазор тепасида Америка байроғи ҳилпирайди. АҚШда байроқ йирик муассасаларга ўрнатилиши билан бир қаторда, у фуқаролар уйида ҳам учрайди. Унинг уйида ошхона, меҳмонхона, болалар хонаси, ётоқхона, ювиниш хоналари мавжуд, уйнинг ертўла қисмида эса битта ётоқхона, катта ва кенг маиший хона ҳамда ювиниш хонаси ўрин олган.

Биз эрта билан Эрик исмли фермерниқига ўтдик, фермернинг аждодлари АҚШга Нидерландиядан келган экан. У фермерларнинг еттинчи авлоди вакили. Деярли жами ер майдони 8 та ер эгасидан ижарага олинган. Унинг 1200

гектар ери бўлиб, 1000 гектари ҳайдаладиган майдон ва шунинг 400 гектарига маккажўхори ва соя, 120 гектарига эса буғдой экади, қолганлари пичан ва яйловзорга ажратилган.

Эрикнинг фикрига кўра, 1200 гектар ҳайдаладиган ер — мақбул ўлчам. Ерни сотиб олганга нисбатан, ижарага олган мақулроқ. 20 йил муқаддам бир гектар ернинг нархи 2500, 15 йил аввал эса — 3200, 12 йил олдин бу нарх — 7500 доллар эди. Бундан ўн йил олдин ернинг нархи 4 минг долларга тушди. Энг оғир йиллар 1982-1987 йилларга тўғри келиб, пулнинг қадрсизланиш даражаси ортган, банк фоизлари қиймати ошган ва ернинг баҳоси тушган эди. Ижарага олиш рақобати ҳам беҳад юксалган эди. Ўрта ҳисоб билан 40% ер шаҳарда яшовчи заминдорлардан ижарага олинган. Ер эгалари асосан нафақахўрлар ва ёки ер меросхўрлари бўлган аёллар эди.

Эрикнинг битта 300 от кучига, учта 150 от кучига эга бўлган трактори, иккита майда трактори, бир жуфт комбайни, қамров кенглиги 9 метр бўлган 12 қаторли сеялкаси, битта 12,5 тонналик ва иккита 7,5 тонналик юкни ўзи ағдарувчи юк машиналари бор. Донни оралиқ масофа 50 км бўлган, дарё элеваторига топширади. Соатига 25 тонна ғаллани қуритувчи қуритиш мосламаси бор.

Эрик 1985 йилдан бери ерни плуг билан шудгорламайди, у пайтларда жуда кўпчилик одамлар ер ҳайдарди, ҳозир ҳам кўпчиликда плуг йўқ эмас. Гербицидлар анча арзонлашиб қолди: бир гектар ерга 20 долларлик гербицид ишлатилади, аввалги нарх эса гектарига 37—50 доллардан тўғри келарди, яъни тупроққа минимал ишлов бериш иқтисодий жиҳатдан қулай бўлаяпти. Бугунги кунда деҳқончиликдаги энг катта муаммо тупроқнинг зичланиши. Шунинг учун ҳам Эрик юк машиналарини майдон ичкарасига ҳайдаб кирмайди, аксинча, комбайнларни юқдан майдон чеккасига чиқариб бўшатади ва бунда унинг комбайни маҳсулдорликни 30 фоизга бой беради. Ҳосилни 52 кун давомида йиғиб олади, аввалига кузги буғдойни, ундан кейин эса соя ва маккажўхорини ўради.

Ферма уруғчиликка асосланган. Эрик уруғни Декалб компаниясидан сотиб олади, уни кўпайтиради ва кейин фермерларга сотади.

Ер қандай шарт билан ижарага олиншига қизиқдим.

Бу ерда энг кенг тарқалган ижара тури “элликка эллик” ҳисобланади ва мен ҳам шунга амал қиламан. Бу

тартиб ишлаб чиқаришга баробар харажат қилиш ва олинган фойдани ҳам тенг бўлишдан иборат. Ер эгаси ерни ижарага бериш йўли билан ўз ҳиссасини қўшади ва шунингдек, айрим йирик харажатларнинг бир қисмини кўтаради. Ижаранинг бу тури фермер учун пулга берилган ижарадан кўра анча хавфсиз. Бу жойларда 90 фоиз ижаралар ижаранинг “50 га 50” тури бўйича амалга оширилади.

Шундан кейин Вагнер исмли тадбиркор ва унинг ўғли Дугласнинг бизнеси билан танишдик. Улар металлдан ясаладиган дон омборларини йиғишади ва ўрнатишади. Бу иш билан кўпроқ унинг ўғли шуғулланади. Авваллари йилига 50—60 та металл омбор сотарди, ҳозир эса 10—15 та ҳажми 85 дан 500 тоннагача бўлган металл омбор сотади. Бундай дон омборларининг баҳоси унинг сифимига қараб белгиланади, ўртача ҳисоб билан бир бушел донга 1 доллардан кўпроқ ҳақ тўланади, яъни 500 тонналик металл омбор тахминан 20 минг доллар туради.

Бизнеснинг иккинчи тури — гербицидларни сотиш ва уларни сепишнинг сервис хизмати. Агар гербициднинг баҳоси гектарига 20 доллар бўлса, уни сотиб олиш ва септириш фермер учун 50 долларга тушади. Бундан ташқари уларнинг 28 гектарлик ери бўлиб, унга маккажўхори ва соя экади. Вагнерларнинг учта доимий ва уч нафар мавсумий ишчиси бор.

Катта Вагнернинг ёши олтмишлар атрофида бўлишига қарамасдан, унинг отаси ҳалиям ҳаёт бўлиб, чолнинг ёши тўқсондан ошган. Мен креслода ётган отахон билан саломлашар эканман, ўзимни Қозоғистонлик дея таништирдим, унинг ўғли дарҳол Россиядан деб сўзимни тўғрилаб қўйди. Ростдан ҳам олганда, АҚШда нафақат 90 ёшли чоллар, балки 30 ёшли америкаликлар орасида ҳам Қозоғистонни билувчилар камдан-кам учрайди.

Пиво ичиб, суҳбатлашиб ўтирганимизда Билл Грисволд исмли қўшниси, электр истеъмолчилари Ассоциациясининг директори ташриф буюрди. Ассоциация таркибига 11 минг аъзо кирар экан.

Унинг ҳам 560 гектарлик фермаси бўлиб, ернинг тенг ярми ўзига тегишли, қолган ярми эса уч нафар ер эгасидан ижарага олинган. Биллнинг ёши олтмишда. Ферманинг ишларини Грег исмли ўғли ва бир нафар ишчи удалайди. Ернинг тенг ярмига маккажўхори, 120 гектари-

га соя ва 40 гектарига буғдой экади, қолган қисмини эса моллар учун яйлов сифатида ишлатади.

Вагнер хўжалигидан чиқиб, ОРР илмий-тадқиқот марказига бордик. Бу ерда атамаларимиз турлича эканлигига яна бир бора иқрор бўлдим. Биз келган жой бизнинг тушинчамиз бўйича тажриба даласига тўғри келар экан. Ер майдони 112 гектар, шунинг 25 гектари ҳайдаладиган ер, қолган қисми яйлов ва ўрмон учун ажратилган. Деҳқончилик бўйича барча тажрибаларни бир илмий ходим ва бир бригадир олиб боради, агар маблағ етарли бўлса, мавсумий ишчиларни ҳам жалб қилишади. Улар дорилфунун олимлари томонидан ишлаб чиқилган режага мувофиқ деҳқончилик, ўсимликшунослик ва агрохимияга оид тажрибалар ўтказишади. Лаборантлар сифатида ёнгинасида жойлашган коллеж талабаларидан фойдаланишади.

Қаторлар оралиғи унчалик катта эмас, масалан, маккажўхорини тупроққа ишлов бериш тажрибаси бўйича 12 қатор, ўғитлар бўйича — 6 қатор, нав синаш бўйича — 3 қатор, уларнинг узунлиги шунга мутаносиб ҳолда 30, 15 ва 6 метрдан иборат. Олимлар бу ерда деярли бўлмайди, улар тайёр маълумотларни олишади. Яъни, бу ерда олимлардан бевосита белгиланган топшириқ бўйича фойдаланилади: гоёни шакллантириш, дастур ва услуб ишлаб чиқиш, маълумотларга ишлов бериш ва таҳлил қилиш. Бизда эса олимлар бир неча кун сарсон бўлиб, ҳар қадамда бузиладиган тракторни олиш, қайсидир қисмини кимдир ечиб олиб кетган қишлоқ хўжалик машинасини тузатиш ва бошқа қатор муаммолар билан овораи-сарсон бўлиб кун ўтказади. Бу ердаги пайкалчалар ўлчами ҳам эътиборга молик. Бизда улар бир қадар катта.

Дейв мени иқтисодиёт қўмитаси аъзолари билан таъништирди. Бу қўмитанинг Маъмуриятчиси ва унинг котибигина бошқа ишлардан бутунлай озод этилган. Қўмита ҳафтасига бир марта йиғилади ва округ иқтисодиётининг фаол муаммоларини муҳокама қилади.

Жорж Марин истеъфодаги генерал-майор экан. У 200 гектар майдони бўлган фермага эга. Ғалла хўжалиги ва пичан ўриш бўйича техникаси бўлган ёш бир йигит билан ҳамкорлик қилади. Унга ўғит ва химикатларни “Фермер таъминоти” номли сервис хизмати етказиб беради. Чорвачилик билан унинг ёлғиз ўзи машғул.

Боб — қўмита маъмури, ишчи жойларини кўпайтириш мақсадида, янги ишлаб чиқаришни ривожлантиришга имконият яратмоқ, асосий вазифамиз — деяр тушунтириш берди. У қўмита аъзоларига ишлаб чиқилган дастурлар ва уларнинг қандай бажарилаётгани ҳақида ахборот беради.

Қўмита президенти Ленс исмли кекса киши экан. Унинг қуйидаги сўзлари ёдимда қолди: “Шу ерда бир умр яшадим. Ҳаёт эса — чорванинг оқшомги ким ошди савдоси эмас!”.

Луис фермасининг ер майдони 400 гектар. Ўсимлик ва ҳайвонлар тури кўпчиликники сингари: маккажўхори, соя, чўчқалар. Ташқаридан ёлланган ишчи олмайди. Асосан, икки ўғили ёрдам қилишади. Иқтисодий қўмитанинг бош муаммоси — ёшларни иш билан таъминлаш.

Ушбу йиғилишда яна икки нафар: Билл ва Чарли исмли нафақахўрлар ҳам бор эди. Йиғилишни кузатар эканман хаёлимдан ўтказдим — бизларда қарилик бўйича нафақахўрлар фақатгина ветеранлар клубида ишлашади, буларда эса уларнинг кўп йиллик тажрибасидан жамиятнинг иқтисодий ривожлантириш борасида фойдаланишади. Иккинчидан, АҚШда нафақа ёши 65 ёш эканлигига қарамасдан нафақадаги қариялар қишлоқ хўжалигида фаол меҳнат қилишади.

6 апрел куни эрталаб биз Дейв Диммик билан биргаликда қўшни Миссури штатида қад кўтарган Сент-Луис шаҳрига қараб йўл олдик. У ерда биз Монсанто компанияси илмий-тадқиқот марказига ташриф буюришимиз керак эди. Республикамизнинг барча деҳқонларига ёввойи сулига қарши ишлатиладиган авадекс БВ ёки триаллат гербицидлари жуда яхши таниш. Айтгандай, БВ бу — буғдой ва арпа сўзларининг инглизча бош ҳарфидан олинган. У буғдой ва арпа ичидаги ёввойи сулини йўқ қиладиган гербицид. АҚШда кенг тарқалган, буғдойик ва бошқа бегона ўтлар билан курашишда кенг қўлланиладиган раундап гербициди бизда унчалик маълум эмас.

Сент-Луисдаги биотехнологик илмий-тадқиқот маркази 1100 ходим ва 120 миллион долларлик йиллик бюджетга эга. Монсанто компанияси фанга ҳаммаси бўлиб 612 миллион доллар сарфлайди ва бу кўрсаткич сотув ҳажмининг 7 фоизини ташкил қилади.

Монсанто биотехнологиянинг уч соҳаси бўйича тадқиқотлар олиб боради: ўсимликшунослик, чорвачилик ва соғлиқни сақлаш. Бу ерда касаллик ва зараркунандаларга чидамли бўлган ўсимлик турлари яратилади. Масалан, БТ бактерияси генини пахта ўсимлигига жорий қилиш барг кемирувчи капалак қуртига нисбатан чидамлилигини оширишга ёрдамлашади. Бу пахтага инсектицидларни қўллаш-ни 35—40 фоизга камайтириш имконини беради.

Марказни кўриб чиққандан кейин мен Канзас дорил-фунунининг Форум Хейс тажриба станциясида бегона ўтлар муаммоси билан шуғулландиган олим Фил Столман билан танишдим. У Шўртандда (Қозоғистон) бўладиган Халқаро симпозиумда қатнашиши сабабли, атайин мен билан учрашиш ва ушбу масала юзасидан батафсил суҳбатлашиш истагида бу ерга хотини билан ўз машинасида келди. Фил Столман етти юз километр масофа босган эди. Лекин йўллари ажойиб бўлган америкаликлар учун бунча масофанинг ҳеч қийинчилиги йўқ. Худди шунча куч сарфи бизнинг йўлларда икки юз километрга тенг.

Ёввойи Фарбга кетадиган йўлни билдирувчи, Миссисипи дарёси бўйидаги баландлиги 100 метр бўлган Аркага лифт орқали чиқдик. Аркнинг бир томонида улкан дарё ўзани белбоғи, иккинчи томонида бейсбол стадиони кўзга яққол ташланиб турибди. Биз бир оз айланганимиздан кейин ўйингоҳга кирдик. Ўйингоҳ 100 кишига мўлжалланганига қарамадан, чиптани қийинчиликсиз олиб, бемалол кириб белгиланган жойларимизга ўрнашдик. Беш дақиқа ичида ихчам ва тоза қилиб ўралган егулик харид қилдик. Ўйингоҳда бўш жой йўқ эди. Мени ҳайратга солган жойи шундаки, бу ерда полиция ходимлари кўринмасди. Кимдир овқатланар, яна кимдир ичимлик ичарди, лекин маст кишилар йўқ, совутилган пиво-ни ҳар қатордан олиб ўтишарди. Бейсбол ўйинининг тартибини бир оз тушунсамда, аммо кўпгина қоидаларнинг моҳиятига етмадим. Америкаликлар учун бейсбол энг қизиқарли ўйинлардан бири. Энг яхши бейсболчилар ишқибозлар орасида машҳур ва конгрессмендан кўра кўпроқ маош олишади.

Мен 7 апрел куни Грин округи Жория хизмати кенгашида бўлдим. Кенгаш — Хизмат фаолиятини назорат қилувчи марказ. Кенгаш аъзолари жамоатчилик ташкилотларидагидек меҳнат қилишади. Уни ёш ва баққувват

йигит — Кирби Биллард бошқаради. У Округ кенгашининг ҳам аъзоси бўлиб, икки марказ ўртасидаги алоқаларни амалга оширади. Хизмат қилиш кенгашининг бош вазифаси — ушбу ташкилот фойдасига жамоатчилик фикрини уйғотиш, шунингдек бюджетнинг сарфланишини назорат қилишдан иборат. Зеро молиялаш ҳажми солиқ тўловчилар томонидан белгиланади. Кенгаш аъзолари ва унинг аъзоси бўлган, ҳамма жойда ҳозир у нозир, истеъфодаги генерал-майор Жорж Марри Округ жорий қилиш Хизмати бюджетини оширишни қувватламаган ўтган референдум натижаларини қизгин муҳокама қилишарди.

АҚШда жамоатчилик ташкилотларининг кўплиги мени ҳайрон қолдирди. Олдинлари мен капиталистик мамлакатларда одамлар фақат пул учун ишлашади деб ўйлар эдим. Жуда катта хато қилган эканман: Фақатгина 15 минг аҳолиси бўлган Грин округида 200 та ҳар хил ташкилотлар бўлиб, бу ташкилотларда кўплаб одамлар бошланғич жамоат муассасаларида ишлашганидек, ҳақ олишмасдан ишлашади. Бизда истеъфодаги генерал-майор фермерлик хўжалигини бошқариши ва иккита жамоат ташкилотида ишлашини мен ҳеч ақлимга сиғдира олмайман.

Навбатдаги таширифимиз Грин округининг олий қонун органи бўлган — Округ Кенгашига бўлди. Кенгаш таркибига — раис, эллик ёшлардаги серсақол Лес Спрингмен ва хазиначи — Бен Гуд, округ ходимаси — 40 ёшлардаги тўладан келган аёл ва асосий ишидан ажралмаган ҳолда фаолият кўрсатувчи олти киши киради.

Улар орасида менга таниш бўлган иқтисодий кенгаш аъзоси Чарли Барнат ва жорий қилиш кенгаши раиси Кирби Баллард ҳам бор. Кенгаш ўз йиғилишига нуқта қўйди ва раис мен билан саломлашгач, кенгаш аъзоларига таништирди. Биз биргаликда расмга тушдик, мен уларнинг саволларига жавоб бердим. Расм ҳам, савол-жавоблар ҳам “Грин Прери Пресс” деб номланувчи маҳаллий газетада босилиб чиқди. Округ ходими (маъсул котиб) Дебби Бангарт Грин округида сайловлар ва референдумлар ўтказиш тартиби билан таништирди. Овоз бериш бир йўла ўтказилади. Мен 17 март 1992 йилда бўлган, Республикачилар партияси дастлабки сайловлари бюлеттени билан танишдим. Бюлеттенда бошқа вазифага сайланган номзодлар фамилияси ва референдум саволлари бор эди.

Рўйхатнинг бошида АҚШ президентлигига Республикачилар партиясидан номзодлар: Буш, Хартон ва Бурчананлар фамилияси қайд этилган. Грин округидан бир сенатор ва бир конгресс аъзолигига биттадан номзод. Рўйхатнинг учинчи қисмида партияннинг миллий съездига делегатлар (беш жойга ўнта) номзоди кўрсатилган. Шунинг билан бирга сайловчилар учун алоҳида катакчада делегатларнинг кимга овоз бериши ҳам келтирилган. Ундан кейин, бирор сабабга кўра номзодини олган делегат ўрнига янги номзодлар рўйхати берилган. Штат сенаторлигига Республикачилар партиясини номзод қўйишмади, штат вакиллари палатасига бир номзод қўйишди.

Бюлетеннинг давомида округ суди ходими (Клерк), штат атторнейси (штат адлия вазирига ўхшаш), штат коронери (қотиллик ва тўсатдан ўлиш ҳодисалари бўйича махсус терговчи) Округ суди судяси ва полиция участкалари шерифи ўринларига номзодларнинг исми шарифлари ёзилган.

Округ кенгаши аъзолари ҳам сайланади. Республикачилар партиясидан ҳозирги кенгаш аъзоси, жорий қилиш кенгаши раиси Кирби Баллард номзоди қўйилган. Вагнер деган таниш фамилияга кўзим тушиб қолди. Э-ҳа, бу Дуглас Вагнер-ку, у суюқ ўғитларни чиқариш ва сепиш, ғалла сақлаш омборларини йиғиш билан шуғулланувчи бизнесмен. Балларднинг демократларнинг Округ Кенгашида кўпайиб кетганлиги ҳақида шикоят қилганлигини эсладим.

Якшанба куни эрталаб Диммиков оиласи черковга боришмоқчи бўлишди ва мени ҳам таклиф қилишди. Мен улар таклифини рад этмадим. Лютеран маҳзаби черкови экан. Катта бинода черков ходимлари учун машғулот ўтказиш ва дам олиш учун кўплаб хоналар, жумладан, болалар хонаси ҳам мавжуд эди. Бино ичи жуда тоза, гиламлар тўшалган, совутиш ускуналари билан жиҳозланган. Маросим ўтказиладиган залга 150 га яқин киши тўпланди. Пастор чиқиб маросимни бошлади ва орган (муסיқа асбоби) жўрлигида диний қўшиқлар айтиш бошланди. Хутба жуда осойишта ва тартиб билан ўтди. Бу ҳолатни таъкидлаганим маъноси шуки, бошқа бир черковда бўлганимда бунинг аксини кўрган эдим.

Умуман АҚШ да ўнлаб диний йўналишлар бўлиб, улар бир-бирига озор етказишмайди. Диний одаб даражаси бу ерда жуда юқори.

Кафеда тушлик қилиб, суъний ҳовузи бор бўлган фермерникига йўл олдик. Вақтни ўтказиш учун балиқларни овлаб, яна қайтадан ҳовузга ташлар эдик. Кечқурун Димиковларникига сингиси эри билан, қизи куёви билан келишди, қўшнилари ҳам чиқишди. Шошилмасдан у ёқ, бу ёқдан суҳбатлашиб ўтирдик, шведлар дастурхони усулида овқатландик ва тарқалдик. Бирор киши спиртли ичимлик ичмади, бирор киши қамиш ёки изғирин ҳақида қўшиқ айтмади. Телевизор кўйишмади, рақсга ҳам тушишмади, ҳатто бирор киши чекиб олиш учун ташқарига ҳам чиқмади. Худди шу ҳолатда 3 соатлар ўтириб тарқалишдик. Сизларда қандай? — деб, сўрашди улар. Мен уларга бизда ўтиришлар қандай бўлишини айтиб бердим — улар кўзларидан ёш келгунча кулишди. Кўз ёшларини артиб, “Сен роса қизиқчи экансан!” — дейишди. Мана Дейв биз томонга боради ва айтганларимнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб қайтади дедим.

Душанбада иккита элеваторни (механизациялашган ғалла омбори) кўрдик. Кооператив “Уайтхолл” элеватори қирқ минг тонна ғаллани қабул қила олади. Унга етти кишидан иборат бошқарув раҳбарлик қилади. Улар иш бошқарувчини шартнома асосида ёллайди. Бошқарувчида саккиз киши: бир менеджер, харидорлар билан ишловчи, учта лаборант қизлар намуналарни текширувдан ўтказиши ва ишлаб чиқаради, бир киши донни янчиб омухта эм тайёрлайди, икки ҳайдовчи ғалла ва омухта эмни ташийди, бир киши халталарни тўлдиради. Ўрим вақтида икки ойга икки-учта қўшимча ишчи олади. Ҳамма ишлар механизациялашган ва автоматлаштирилган, бирор киши курак ёки супурги кўтариб юрмайди, бирор киши елкасида халта кўтармайди, энг асосийси — ҳеч ким пойлоқчилик қилмайди, қоровулнинг ўзи йўқ. “Консолидейтид” элеватори Миссисипи ирмоғи бўлган Иллинойс дарёси бўйидаги Неапол шаҳрида жойлашган. Дон сақлаш ҳажми 150 минг тонна: 70% — маккажўхори, 20% — соя, 10% — жўхори ва буғдой. Бундан ташқари ҳар бирига 9 минг тоннадан ўғит сиғадиган олтита омборхона мавжуд. Ана шу фаолият билан боғлиқ барча ишларни 38 киши бошқаришади: ҳисоб-китоб бўлимида — 7, савдо бўлимида — 5 ва ишлаб чиқаришда 25 киши. Элеватор майдонлари бирор девор ёки бошқа хил тўсиқлар билан тўсилмаган. Элеваторни кўриб фикрларим чигаллашиб кетди: ахир

бизда шундай элеваторда ишлайдиганлар сони ўн карра кўп, бетон деворлар қуриш, ўнлаб қоровуллар ва ҳам-молларни навбатчи штатда сақлаб қандай бозорга борамиз-у қанча даромад оламиз? Буни ҳисоблаш жуда мушкул.

Келгуси куни Дейв Диммик мени Иллинойс штатининг пойтахти Спрингфилд шаҳрига элтиб қўйди. У ерда мени штатнинг Жория Хизмати ходими, келишган йигит Элмер Ранкин кутиб олди. Элмер қўйчилик фермасида туғилди ва ўсди. Ҳозир у қўйчиликни Жорий қилиш хизмати билан бирга олиб бораяпти.

Элмер губернаторнинг иш жойи ва штатнинг қонун чиқарадиган йиғилиши жойлашган марказ — капитолийни кўрсатди. Қечқурун биз фермер Уайн Кроссникига кетдик. У уйида йўқ экан. Хотинининг тушинтириши бўйича уйдан ўн мил наридаги далада маккажўхори экомқда. Фермер эликни қоралаган, хушчақчақ киши экан. У 150 от кучига эга бўлган Жон Дир тракторини тўхтатди, ерга тушиб соатига қаради. “Ҳозир Ламберт келади ва экишни бошлайди. Кейин мен бўшман” — деди у. Ламберт Ситл — шаҳардаги қайсидир бир ташкилотнинг хизматчиси. Дам олиш кунлари ва бошқа бўш вақтларида ҳар бир соатиги 5,25 доллардан ҳақ олиб ишлайди. Қизиғи, ёлланма ишчи ҳисоб китобни ўзи олиб боради.

Уайн ва Ламберт маккажўхори уруғини эка бошлади. Халтада 25 кг атрофида уруғ бор. Бу фермер сўзига қараганда 80 минг дона дон дегани. Ўн икки қаторли сеялка ҳар бир гектарга 67—70 минг дона уруғ сепади. Электрон аппарат ҳар бир қаторга экилаётган уруғ миқдорини доимо назорат қилиб туради. Агар, жўякларга кам ёки кўп миқдорда уруғ тушаётган бўлса ўша заҳоти сигнал берилади. Трактор кабинасидаги фермер экилган майдон, ҳаракат тезлиги, ҳар бир қаторга тушаётган уруғ меъёрини экранда кўриб туради. Сеялканинг баҳоси 37 минг доллар туради.

Уайн Кросснинг тўртта даласи бўлиб, ҳаммаси “50 га 50” тизимида ижарага олинган, яъни харажатларнинг ярмини кўтаради ва фойданинг ярми уники. У ерни етти нафар заминдорлардан олади. Уайн Кросснинг фикрича ижаранинг бу шакли жуда қулай. Пулга ижарага олишдан фойда йўқ. Бир гектар ернинг баҳоси 5 минг доллар, ижара ҳаққи эса — 1700 доллар. Бу одатдагидан 100 дол-

лар қиммат. Ҳайрон қоларлиси, фермер туғилган ва ўсган уй ҳам бир йилга 2200 доллар ҳисобидан ижарага олинган. “Меркурий” автомашинасини 12 минг долларга сотиб олган. Янгиси эса 20 минг доллар баҳоланади. У сотиб олган машина 2 йил юрган. Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, АҚШда автомашиналарнинг ҳайдов муддати (амортизацияси) жуда қисқа қилиб белгиланган.

Фермер 240 гектар ерга маккажўхори, яна шунча жойга соя, 44 гектар ерга кузги бугдой экади. Давлат дастури бўйича ернинг бир қисми фойдаланишдан чиқарилган. Экилган майдонда иккита: 180 ва 150 от кучига эга бўлган тракторлар 11—14 йилдан буён ишлатилади. Икки йил олдин 110 минг долларга комбайн, 36 минг долларга иккита комбайн ўроғи сотиб олди. Фермада асосан ўзи ишлайди, Ламбертни ва яна бир ишчини йилда 950 соат ишлаб бериш шарти билан ишга ёллайди. Иш қайнаган вақтда трактор рулига хотини ўтиради. Ўғитлар кооперативлар омборхонасида сақланади. Қуруқ ўғитларни далага кооперативчилар чиқаради. Суюқ ўғитларни ўзи сепади.

Уайн Кросс — округ фермерлари бюросининг президенти. Директорлар кенгашига Уайнни президентликка таклиф қилишган 25 нафар фермер киради. Штатнинг фермерлар бюроси 18 минг фермерни бирлаштиради ва 18 директордан иборат директорлар кенгаши томонидан бошқаралади. Фермерлар бюроси президентининг асосий вазифаси штатнинг қонун чиқарувчи мажлиси ва АҚШ конгрессида фермерлар манфаатини ҳимоя қилишдан иборат. Бундан ташқари фермерлар бюроси фермалар, таъминот бўйича кооперативлар ташкил қилиш, маҳсулотни қайта ишлаш бўйича ахборотлар йиғиш ишлари билан шуғулланади.

Кооперативларнинг бош принципи — фойда олиш ва уни ўз аъзоларига қайтаришдан иборат. Энг ривожланган кооперативлар ўғит, озуқа, химикатлар етказиб бериш ва маҳсулотни сотиш (айниқса сутни) бўйича шуғулланадиган ширкатлардир.

Штатнинг қишлоқ хўжалиги вазирлигида менга қуйидагиларни гапириб беришди: Иллинойс соя ишлаб чиқариш бўйича АҚШда биринчи ўринни эгаллайди — 9,6 миллион тонна ёки мамлакат бўйича ялпи ҳосилнинг 18,5% ини беради. Штат 32,5 миллион тонна маккажўхо-

ри дони етиштириб, бу кўрсаткич бўйича Айова штатидан кейинги иккинчи ўринда туради. Макка дони ҳосилдорлиги бу ерда ҳар бир гектардан ўртача 76,2 центнерга тўғри келади.

Албатта, Иллинойснинг қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ҳақида гапирганда, бу жойларнинг энг қулай иқлим шароитларини эсдан чиқармаслик керак. Штатнинг катта қисмида йилига 800—1000 мм ёғин тушади (Қозоғистоннинг деҳқончилик районларида 200—350 мм), тупроғи кучли қоратупроқ. Лекин, фарқни, айниқса чорвачиликда, бу ҳолат билан изоҳлаш нотўғри.

Вазирликда деҳқончилик ва чорвачиликнинг тавсифини берадиган бир қанча рақамларни беришди. Макка дони етиштириш майдони 4,4 миллион гектар бўлиб, ушбу кўрсаткич 30 йиллардан буён ўзгаргани йўқ. Штат экиш мавсумида кунига 320 минг гектаргача маккажўхори экади.

Иллинойсда 1950 йилга қадар соя экишмади, 1960 йилга келиб эса бу муҳим ўсимлик икки миллион гектарга экилди, ҳозир соя 3,7 миллион гектар ерга экилади, ҳосилдорлик ҳар гектаридан 25 ц. Фермерлар мавсумда ҳар кунга 200 минг гектар ерга соя экишади.

Чорвачиликдаги етакчи тармоқ — чўчқачилиқдир. Чўчқалар сони бир маромда — 6 миллион бош. Бу Қозоғистондагидан икки баробар кўп.

Қора моллар сони кейинги 20 йилда 3 миллион бошдан икки миллион бошга камайди. Айни пайтда гўштга боқиладиган моллар сони бир морамда: 500—600 бош атрофида сақланаяпти, сут берадиган сигирлар сони эса 1950 йилдаги 1 миллион бошдан, 1992 йилда 190 минг бошгача камайди. Сабаби, соғин сигирлар маҳсулдорилигининг кўпайиши ва сутга бўлган талабнинг камайишидир. Сут соғиб олиш 1950 йилда — 2360 кг (ҳар бир бош сигирдан), 1960 йилда — 2950 кг, 1970 йилда 3120 кг, 1980 йилда — 4550 кг, 1990 йилда 6550 кг ни ташкил қилди. Бизда эса мана бир қирқ йилдан буён бу соҳада ҳеч бир ўзгариш йўқ.

Америка қишлоқ хўжалигидаги анъана бизникига нисбатан аксинча. Бизда ҳар бир оила ҳамма маҳсулотларни ўзи етиштириши, ўзининг чорваси бўлиши дастурида иш олиб боришаётган бўлса, Иллинойсда бунинг тескараси: фермер-чорвадорлар сони 40 йилда беш баробар камай-

ди (163 мингдан 33 минггача), сут-товар фермалари 50 (147 мингдан 3 минггача), чўчқачилик — 19 (140 мингдан 15 минггача), қўйчилик фермерлари 5,5 баробар (22 мингдан 4 минггача) камайди.

Иллинойснинг асосий даромадини деҳқончилик беради. Чунончи, 1950 йилда деҳқончилик 684 миллион, чорвачилик 1 миллиард доллар даромад берди. 1990 йили деҳқончиликдан 5,5 миллиард, чорвачиликдан эса икки баробар кам даромад олинди. Энг даромадли соҳа макка ва соя донини етиштириш ҳисобланади.

Иллинойсда ўртача фермернинг киёфаси жуда қизиқ: ёши — элликда, ўртача иш стажи — 20 йил. Фермерларнинг 44% и — ер эгалари, 37 фоизи ернинг қисман эгаси, 19 фоизи ижарачилар. Ўртача битта фермернинг биноси ва ери баҳоси 400 минг, техникаси — 61 минг доллар. Техниканинг баҳоси ғалати туюлиши мумкин, чунки трактор баҳоси неча ўн минглаб доллар туради, фермада эса бир қанча трактор ишлайди. Бунинг моҳияти шундаки, техниканинг балансдаги баҳоси олинади, яъни америкаликлар одатда ишлатилган техникани ишлатишади. Шахсий мулкнинг техникага бўлган имконияти ана шунда, яъни техника мўлжалланган муддатидан кўпроқ ишлатилади.

Масалан, фермер Дон Шмидт хўжалиги ҳисобида 57 хилдаги қишлоқ хўжалик техникаси бор, балансда эса 12, қолганларининг ишлаш муддати тугаган. Лекин бу техникалар вақти-вақти билан ишлатилади ва уларнинг бозор баҳоси бор — металлومга ҳеч нарса топширилмайди. “Интернейшнл” фирмасидан 1956 йил 4 апрелда 2500 долларга сотиб олинган трактор ҳозир 500 доллар туради. Бошқа бир “Кейс” фирмасидан 1983 йилда 30 минг долларга сотиб олинган тракторнинг баланс нархи йўқ, лекин у 20 минг долларга баҳоланади.

Штат вазирлигида 300 киши ишлайди. Бино атрофида юриб, эътибор бердимки, бу ерда ҳам бошқа ташкилотлардагидек кўплаб ходимлар 4X5 метр майдончаларга бўлинган, тўсинлари унча катта бўлмаган хоначалардан иборат катта залларда ишлашади. Уларнинг ҳар бирида телефон ва компьютер бор. Тасаввур қилинг, бизда 50 киши бир залда ўтириб ишламоқда, телефони ҳам бор., бу ерда эса, ўнлаб кишилар телефонда гаплашишаётган бўлсада, бирор бир шовқин эшитилмайди. Изоҳи шундаки, аме-

рика телефонларига бақириш, қичқириш ва ҳатто баландроқ овозда гапириш мумкин эмас, фақат шивирлаб гапирилади — микрофонларнинг сезгирлиги шундай.

Вазирликда олти бўлим бор. Табиат бойликлари бўлимида иккита сектор мавжуд: фермерлар ерини ҳимоя қилиш ва тупроқ муҳофазаси. Бу бўлим 90 туманнинг ерни ва сувни асраш хизмати билан ҳамкорликда ишлайди, фойдали қазилмаларни ердан юзалаб қазиб олишни назорат қилади, ерни баҳолаш тизими, тупроқни текшириш масалалари билан шуғулланади, эрозия ва сувнинг ифлосланиши билан курашиш дастурининг бажарилишини кузатади. Иллинойс штатида 2000 йилдан бошлаб эрозияни тўла назорат остига олиш масаласи қўйилган.

Чорвачилик бўлимида олтита бўлим бор: гўшт назорати, ҳайвонлар соғлиғи, ҳайвонлар касаллиги, ҳайвонлар ҳолати ва жорий қилиш. Ўсимликшунослик ва истеъмол хизмати бўлимида 4 та бўлим: савдо дўконлари, ўсимликни ва асаларини ҳимоя қилиш, маҳсулотлар назорати ва стандартлар ҳамда лаборатория мавжуд. Маркетинг бўлимида 4 та бўлим: қишлоқ хўжалик статистикаси, бозор ривожига ва ахборот, маҳсулотлар маркетинги ва халқаро маркетинг. Яна бозор ва от чавондозлиги бўлимлари ҳам бор. Олтинчи бўлим маъмурий хизмат бўлими, бу бўлим Вазирлик маҳкамаси билан маъмурий хўжалик хизмати фаолиятини бажаради.

Вазир ёки америкача қишлоқ хўжалиги департаменти директори Бекки Дойл исмли аёл киши экан. У ишда бўлмаганлиги сабабли мен билан унинг муовини Майкл Бейс ва бўлим мудирлари суҳбатлашишди.

Жорий қилиш хизмати регионал бўлими мудирини Гордон Доуэл ва Элмер Ранкин билан хитой ресторанчасидаги тушликдан кейин мендан матбуот конференцияси беришни сўради. Матбуот конференциясида тушликда бирга бўлган кишилар, Уэйн Кросс, Дэйв Диммик, газета ва радиодан келган 4—5 журналистлар бор эди. Икки кундан кейин менинг Иллинойсда бўлганлигим ҳақида хабар чиқди. Шунинг қайд этиш лозимки, журналистлар менинг нутқимдан тўғридан-тўғри фойдаланишибди, бирор ерида қўшимча ҳам, қисқартириш ҳам йўқ. Эътиборли жойи шундаки, газетада мени Қозоғистон (собиқ Россия ёки собиқ Иттифоқ) қишлоқ хўжалиги (фермерчилик) бўйича рус (шўро) эксперти деб номлашибди.

Мен қозоқ миллатидан эканлигимни айтган эдим. Лекин газетада бу ҳақда ёзилмаган эди. Миллатни америкача тушунтиришнинг моҳияти шунда. АҚШ да ҳамма фуқаролар — бу мамлакатга ўзи келганми ёки ота-оналари келганми миллатидан қатъи назар — америкаликлардир. Масалан, Иллинойсда кўплаб одамлар фаолияти бўйича илдизи немис миллатига бориб тақалади, лекин бу ҳақда ҳеч ким ўйлаб ҳам ўтирмайди. Шунинг учун ҳам америкаликлар учун Россиянинг бутун бир аҳолиси руслардир. Спрингфилдда менга АҚШ тарихидаги буюк Президентларнинг бири — Авраам Линколннинг уй-музейи ва хотира мажмуасини кўрсатишди. Линколн Спрингфилдда адвокат бўлиб ишлайди ва мамлакатда негрларни қул ўрнида ишлатишга қарши турган машҳур киши ҳисобланади. У 1861 йили Қўшма Штатлар президенти этиб сайланади. Тезда озод Шимол ва қулдорликка асосланган Жануб ўртасида фуқаролар уруши аланга олади. Шимолликларнинг галабаси Линколнни миллий қаҳрамон даражасига кўтаради. У иккинчи муддатта президент этиб қайта сайланади, лекин 1865 йилнинг апрелида театр касофатидан савдойи бўлиб қолган актёр томонидан ўлдирилади.

Авраам Линколн номи Америка Қўшма Штатлари тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилган. Небраска штатининг пойтахти унинг номи билан аталади. Айтмоқчи, АҚШда номи, хотираси ана шундай иззат-ҳурмат қилинадиган президент — Жорж Вашингтон ва Авраам Линколнлар муносибдир. Америкаликларда президент, ёзувчи ва бошқа машҳур кишилар номини тарихий географик жойларга қўйишга одатланмаган. Қайтариладиган номлар ҳам йўқ. Жиддий равишда қайд қилишни хоҳлардимки, дарёлар, кўллар, тоғларни қадимий индеецлар аташганидек, кўплаб штатлар номи индеец қабилаларининг номини олган.

Петерсбург шаҳри яқинида Линколн номи билан аталган жойдан Марвин ва Недр Стрейдер билан бирга ўтиб, Стрейдер фермасига келдик. У фермани ижарага олган. Стрейдернинг ери йўқ, ер икки заминдорники. Ер майдони 230 гектар. Хўжалик 15 дан 25 гектаргача бўлган, 14 далага бўлинган. У ҳам Иллинойсдаги бошқа фермерлардек асосий майдонга маккажўхори ва соя экади, 24 гектарни кузги буғдойга ажратади. Қолган 6 гектар ҳукумат

дастури бўйича экишдан чиқарилган. Ижара шарти одатдагидек — “элликга эллик”.

Стрейдерда “Интернейшнл” тамғали: 180 , 140 ва 40 от кучига эга бўлган 3 та трактор бор. Катта трактор билан у экади, ўрта трактор билан хотини култивациялайди, кичик трактор дори сепишда қўлланади. Ўрим пайти комбайнни 13 ёшли ўғли Крейг бошқаради, отаси ғаллани етти мил узоқликдаги Истон элеваторига ташийди. Марвиннинг юкни ўзи ағдарувчи иккита машинаси бор, ғалла ўрими тугагандан кейин ҳам фермерларнинг ғалласини элеваторга ташийди. Яқинда битта машинасини 20 йил ишлатиб, 9 минг долларга сотди. Янгиси 14 минг доллар туради. Ҳатто у сотган машинасининг расмини менга совға қилди.

У чорвачилик билан шуғулланмайди, ҳовлисида бор-йўғи 3 та ҳўкизча, 7 та қўй ва бир қўчқор бор. Унинг изоҳлашича бу моллар унинг болаларига — ўн беш ёшли қизи Криста ва ўн уч ёшли ўғли — Крейгга. Болалари мактабдан ташқари “4 эйч” дастури бўйича ўқишади. Крейг ярмаркада қатнашиб ўз молларини намойиш ҳам қилди.

Ферма яқинида дунёга машҳур “Декалб” уруғчилик фирмаси жойлашган. АҚШда маккажўхорининг дурагай навларини ишлаб чиқарадиган “Пионер” ва “Декалб” номли иккита етакчи фирма бор. Уруғчилик даласида селекционерлар 3 минг дурагай навни синайди. Бундан ташқари Гавайи ороллари ва Флоридада қишги синов далалари бор. Декалб маккажўхоридан ташқари соя бўйича ҳам катта ишларни омалга оширмоқда. Янги навларни кўпайтириш учун фирманинг ери йўқ. Кўпайтириш билан 150 фирма шартнома асосида шуғулланади. Кейин дон тозаланади, сараланади ва ҳар дақиқада 13 қопдан қопланади. Бу ишни бир киши бошқаради. Тозалаш ва саралаш ускуналари тўхтовсиз ишлаб, бир кеча кундузда 8 минг, 3,5—4 ойлик мавсумда 800 минг қоп тайёрлайди. Уруғлар йирик қопларга бир қисқа тонна ҳажмида қопланади. Айтгандек, америкача қисқа тонна 906 кг ёки 2 минг фут бўлиб, бу ҳол кўпинча метр ўлчовида ишловчилар билан кўплаб тушунмовчиликларни келтириб чиқаради.

Навбатдаги ферма чўчқачиликка ихтисослашган, аниқроғи 400 бош, 600 бош ва 900 бош она чўчқаларни алоҳи-

да-алоҳида сақлайдиган комплекс экан. Бу чўқачиликни 30 ёшли Скотт Жашел бошқаради. Унда 11 ишчи доимий ишлаб, улар 30 минг чўқча, яъни 24 минг чўқча боласи ва 4 минг боқувдаги чўқчаларга қарайди. Скоттнинг фикрича ҳар бир оператор-ишчига 3 минг чўқчага қараш меъёрдир. Техникалари: учта катта ва 6 та кичик тракторлар, саккизта юк пикаппи ва комбайнлардан иборат.

Скоттга ишни бошқаришда бизнеснинг 60 фоизлик эгаси бўлган отаси ёрдам беради. Бундан ташқари онаси ва хотини ҳам ёрдамлашиб туради. Хотинининг ота-онасининг ҳам 20 минг чўқча боқиладиган фермаси бор. Скоттнинг ўзи раҳбарликдан ташқари ҳар куни гўшт ва озуқа комбинатлари билан алоқа боғлаб нарх-навони суриштиради. Фермернинг маълумоти иқтисод бўйича бакалавр. Ҳамма ишлар озуқа беришгача автоматлаштирилган. Технологик янгиликлардан бири шуки, иссиқ, қуруқ хоналарда сақлаш туфайли чўқча болаларини онасидан эрта — 3 ҳафталикда ажратиб олади. Ўн беш киши 30 минг бошлик чўқчахонада самарали меҳнат қилади. Бизда эса 10 минглик чўқчахона ўта йирик комплекс ҳисобланиб, камида 50 киши ишлайди, яна қўшимча харажатлар. Устига-устак Скотт фермасидаги ишчилар чўқчаларга қарашдан ташқари дала ишларини ҳам бажаришади, 260 гектар ерга маккани дон учун ва 130 гектар ерга соя экишади, ҳосилни нест-нобуд қилмасдан йиғиштириб олишади. Фермер гўнгни даласига ташийди, қўшнилариининг даласига ҳам ўғитларини сепиб беради ва бунинг учун ҳақ олади.

Иллинойс штатидаги ўн кунлик сафардан кейин мен дорилфунунга қайтдим ва Қозоғистон Қишлоқ хўжалик фанлари академияси президенти, академик Ғ.А. Калиев билан учрашдим. Биз у билан Дикейтор шаҳрига бордик. Бу шаҳарда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи йирик АДМ компаниясининг корхонаси жойлашган. Бу компаниянинг довуғи ҳақида куйидагиларни айтиш мумкин: маҳсулот сотиш бўйича компания даромади 1991 йилда 18,5 миллиард доллар бўлган. АДМ АҚШда 136 қайта ишловчи заводни бошқаради ва 7 мамлакатдаги 34 заводдан ўз улушини олади. Компанияда 149 элеватор бор. Маккажўхоридан крахмал, этил спирт, истеъмол спирти, икки оксидли кислород, сут ва лимон кислотаси, донатор фруктоза, сорбит (ярим шакар) оли-

нади. Этил спирт АҚШда бензин билан аралаштирилиб ишлатилади ва экологик жиҳатдан анча тоза маҳсулот ҳисобланади. Икки оксидли углерод тозаланмаган нефтни тозалашда ишлатилади. Донадор фруктозани кам қувватли ичимликларни хуштам қилишда ишлатишади. Компания ишчиларининг сўзларига қараганда макка крахмалига бўлган талаб қоғоз ишлаб чиқариш саноатида ошган.

Дикейтордаги биохимик завод аминокислота ва биохимик маҳсулотларни озуқа ва истеъмол саноати учун ишлаб чиқаришда етакчи бўлишга интилаяпти. Бу ташкилот ферментлаш учун мураккаб бирикмалар ишлаб чиқаришни мўджаллаяпти ва декстроза ҳамда соя унини ҳам ишлаб чиқаришни йўлга қўймоқчи.

Фирма тадқиқотчилари кўпроқ сочилувчан, ишлатишга қулай ва оддий маҳсулотга нисбатан кам чанг чиқарадиган дондор лизин шаклини яратдилар. Лизин яхши аралашади, фирма унинг тозалигига 98,5% кафолат беради. Навбатдаги режаларга қатор истеъмол ва озуқа қўшимчалари ишлаб чиқариш ва бу маҳсулотларнинг 50% ини экспортга чиқариш мўлжалланмоқда. Озуқа маҳсулотларига аминокислоталардан триптофан ва трионин, шунингдек, антибиотиклардан цинкобатрицин ва бакитрацин МД қўшиш режалаштирилмоқда. Озиқ-овқат саноатида глютамин натрий ва сут кислотаси ишлаб чиқарилади.

Тушлик вақтида иккинчи овқатга одатдаги хембургерлар ўрнига веджибургер — қайта ишланган соя ва вегетарианлар котлетини беришди. Бу овқат хили жуда хуштаъм бўлиб, фирма ходимларининг сўзига қараганда улар холестеринсиз, узоқ муддатда совутгичсиз ҳам сақланиши мумкин. Бизга айтиши бўйича “Веджибургер” кафе-си Москванинг Комсомоллар майдонида ишлаб турибди.

Биз 18 апрелда иқтисод ва молия профессори Дэйва Линс раҳбарлигида Чикагога бордик. У ерда биз машҳур савдо биржасини кўрдик, биржа сув тошқинидан кейин тўла куч билан фаолият кўрсатмаётган экан. Бошловчиси бўлмаган киши бу ерда нималар бўлаётганини, савдо қаерда ўтаётганини тушуниши жуда қийин. Сотувчилар ва олувчилар, манфаатни кўзлаб иш тутувчи даллоллар — брокерлар тўғридан тўғри савдолашмоқда. Биржанинг ахборотлари билан қизиқувчи ўн минглаб кишилар мамлакатда ва бошқа мамлакатларда кузатиб турибди. Бу ерда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўтарасига сотиб олиша-

ди, қайта сотишади, баъзида кутилаётган баҳо бўйича маҳсулотни бир ой олдин ҳам сотиб олиш мумкин. Бу ердаги савдонинг бошқа савдодан фарқи шундаки, сотувчи ҳам харидор ҳам ютади. Масалан, апрелда буғдойни келишилган ҳолда сентябр учун 3 доллардан сотади. Агар, сентябрда буғдой 3 доллару 10 цент бўлса, ҳар бир бушел (27 кг) буғдойдан харидор албатта 10 цент фойда олади, сотувчи эса 10 цент юттиради. Лекин, ўз навбатида сотувчи ҳам ютган бўлади, чунки сотувчи 5 ой олдин нақд пулга эга бўлади.

Мен Чикагодаги Украина маданий маркази раҳбари профессор Василий Моркус билан телефон орқали гаплашдим, у бизни кечга таклиф қилди. Кечқурун асосан ёши ўтиб қолган қирққа яқин одам тўпланди. Профессор Маркуснинг сўзларига қараганда одамлар бундан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин эди, лекин биздан олдин Украина мудофаа вазири Мороз билан ҳам учрашув бўлган экан. Шунга қарамасдан тўпланганлар менинг Қозоғистон ва у ердаги украинлар ҳаёти ҳақидаги ахборотимни диққат билан тингладилар. Кўплаб саволлар беришди, ҳатто бир кекса аёл 1941 йил Золочиводан Қозоғистоннинг Боровой деган жойига кўчирилган, болаликдаги дўсти Андрей Безпалькони излашда ёрдам беришни сўради. Юртга қайтганимдан кейин, мен Андрейни кўп суриштирдим. Афсуски, ундан дарак бўлмади.

ВИСКОНСИН

Чикагодан чиқишимиз билан Дейв Линс машинасини шимолга, қўшни Висконсин штати томон бурди. Кун шанба бўлишига қарамасдан бизни Медисон шаҳрида қад кўтарган дорилфунунда кутишаётган экан. Биринчи учрашувимиз Бутунжаҳон кредит уюшмаси марказида бўлиб ўтди.

Бундай уюшмаларнинг мақсади жуда оддий — аҳолида ишлатилмай турган ортиқча пулларни жалб этиб, айна пайтда, уларга эҳтиёж сезаётган кимсаларга қарз беришдан иборат.

84 мамлакатнинг 37 минг кредит уюшмалари 200 миллиард долларлик айланма капитали бўлган, 78 миллион аъзони ўз сафига бирлаштиради. Бу умуман яхши гоя.

Ундан кейин бизни ижара муносабатлари бўйича илмий тадқиқот маркази фаолияти билан таништиришди.

Бу марказ ишлари академик Ф. Калиевни анча қизиқтириб қолди, менга эса, биз учун бундай тадқиқотлар фойда келтирмайдигандек туюлди. Масалан, профессор Тезенхузен Лотин Америкасининг Чили, Гватемал, Мексика, Никарагуа каби мамлакатларида ер ислоҳоти жараёнлари тўғрисидаги тадқиқотлари ҳақида батафсил гапириб берди. Лекин, у ерда йирик хўжаликларни майдалаштириш жараёни, йирик давлат ишлаб чиқаришидан яккаҳолга ёки ширкатларга ўтиши эмас, балки ерни йирик латифундистлардан (латифундия — заминдорларга қарашли катта ер, мулк) олиб деҳқонларга беришдан иборат. Бу тажриба эса назаримда бизга ҳеч нарса бермайди.

Плейн қишлоғида профессор Линс пишлоқ ишлаб чиқариш фабрикасида меҳнат қилувчи синглизининг олдига кириб чиқди. Фабрика хўжайини Боб Виллс билан танишдик. Унинг корхонасида 13 ишчи ҳафтасига 50 соатдан иш билан машғул бўлса, 7 нафар ишчи эса ҳафтасига 20-30 соатлик меҳнат қилишади. 43 нафар фермерлар кунига 40 тонна атрофида сут топширишади ва ундан 4,5 тонна пишлоқ тайёрланади. Уч нафар ташувчи машиналарда ўнга яқин фермерлардан сут йиғишади, Боб фермерларга сут ҳақини бир ойда икки бўлиб тўлайди, тўла ҳисоб-китоб эса пишлоқ сотиб бўлинганидан кейин амалга оширилади.

Профессор Дейв Линс бу ердан унча олис бўлмаган фермада туғилганлигини ва оилада 17 фарзанд эканлигини ҳикоя қилди. Ота мерос ферма профессорнинг акаси Фрэд Линсга тегишли бўлиб биз у ерга ташриф буюрдик. Гарчи, акаси эллик ёшлар атрофида бўлишига қарамасдан жудаям хушчақчақ, бўйдоқ киши бўлиб чиқди, у анча йирик ва кўп қиррали хўжаликни бошқараётган эди. Ферманинг умумий ер майдони 200 гектар бўлиб, 160 гектари ҳайдаладиган ер, шунинг 80 гектарига маккажўхори, 24 гектарига — соя, 20 гектарига — беда экилган. 36 гектар ер консервациялаш дастурига биноан экишдан чиқарилган.

Маккажўхори ҳосилдорлиги ҳар гектаридан 85—110, сояники 30 центнердан, беданики эса 4,5 тоннага тенг. Бундан ташқари фермада 80 бош она чўчқа, бўрдоқига боқилаётган 1200 бош чўчқа ва 130 бош буқа мавжуд.

Хўжаликнинг барча юмишларини асосан Фреднинг ўзи бажаради, унга бир нафақахўр кўмаклашади, айрим ҳолларда икки нафар кўшнисини ёрдамга жалб этади.

Фреднинг 5 та трактори, комбайни, экиш техникалари, култиваторлари ва умуман олганда йигирма турдаги техника воситалари мавжуд бўлиб, уларнинг умумий қиймати (баланс бўйича) 110 минг долларга баробар. У эрта-лабки соат бешдан кечги соат тўққизгача меҳнат билан банд бўлади. Молларни ким ошди савдоси орқали сотади, ҳар бир бош учун 10—15 доллар атрофида тўлайди. Ўтган йил якуни бўйича унинг даромади 260 минг долларни ташкил қилди, харажати эса — 234 минг доллар бўлиб, соф фойда 26 минг долларда белгиланди. Агар, профессор уқанинг бир йиллик иш ҳақи 70 минг долларга тенг эканлигини ҳисобга олсак, бу унча катта кўрсаткич эмас.

Умуман олганда, бу АҚШ учун одатий ҳол ҳисобланиб, фермерлар юқори даромадли одамлар тоифасига киритилмайди. Шунга кўра, 1986 йилда АҚШ оиласининг ўртача йиллик даромади 30759 доллар бўлса, фермер оиласининг даромади 34246 долларга тенг бўлган. Ҳисоб-китобларга кўра, барча солиқлар тўловларидан кейин, аҳоли жон бошига тўғри келган даромад фермерлар ўртасида 6741 доллар бўлса, фермер бўлмаган аҳолиники 8074 долларни ташкил этади.

Биз сут-товар фермасига ташриф буюрмаганимиз сабабли, ҳозир бу имкониятга эга бўлдик. Дейв бизни ака-ука Нейнхолц ва уларнинг ота-онасидан иборат тўртала шерикга қарашли “Зангори юлдуз” комплексига олиб борди. Улар иккита ферманинг эгаси бўлиб, ҳар бир фермада 250 бошдан соғин сигирлари бор экан.

Уларнинг 1160 гектар ҳайдаладиган ер майдони бўлсада, ернинг 400 гектаригина хусусий, қолган қисми эса ижарага олинган.

Ушбу жамоа муассасасига етакчилик қилиш қирқ икки ёшли тўнғич ўғил — Луининг зиммасида бўлиб, у ҳам бош механик, ҳам бош технолог, ҳам бош муҳандис ва ҳам бош зироатшуносдир.

Луи бизга мойга ботган коржомада изоҳ беришга киришди. Одатдагидек, энг аввало экин структурасини аниқлаб олдик. У қуйидагича тақсимланган эди: 640 гектар маккажўхори, 220 гектар ерга беда, ҳар бири 60 гектардан нўхат ва соя, 40 гектарга ловия, 48 гектар кузги буғдой ва

ҳайдаладиган ерларнинг қолган қисми консервация учун ажратилган. Шундоғ кўриниб турибдики, биз шимолга қараб силжий бошладик. Бу ерда маккажўхориға солиштириб қаралганда, соянинг улушиға унча катта бўлмаган ер майдонлари тўғри кела бошлади.

Американинг бошқа фермаларидаги каби, бу хўжаликда ҳам кўплаб техника мавжуд: 300 от кучиға эға бўлган иккита трактор, биттадан 200 ва 180 от кучиға эға бўлган, 5 тадан 140 ва 100 от кучиға эға бўлган трактор, 3 та 60 от кучиға ва иккита 30 от кучиға тенг бўлган трактор, экиш техникалари, култиваторлар, пичан майдалагич техникалари ва бошқа машиналар бор.

Тўрт оға-инидан ташқари комплексда 9 нафар доимий ва 4 нафар муддатли ишчилар меҳнат қилиши билан биргаликда, болалар ҳам ёрдамға келишади. Муддатли ишчилар асосий ишидан бўш вақтларида, дам олиш кунларида ёки мактаб машғулотларидан бўшаганларида ишлашадилар.

Ҳар йили 40 фоиз соғин сигирлар яроқсиз деб топилди ва ушбу 200 бош мол ширкатлар орқали пулланади. Ўртача маҳсулдорлик даражаси 9000 кг атрофида ёки 500 бош говмишдан 4500 тонна сут соғиб олинади. Бизда эса бундай миқдордаги сутни (камида 2000 бош сигир мавжуд бўлган), энг йирик давлат хўжаликлариғина етиштириб, бундай подаға бузоқлари билан биргаликда 100 киши қарайди, буларға соғувчилар, молбоқарлар, механизаторлар, зоотехниклар, механиклар, бригадирлар ва қаровуллар қиради. Бу ерда бор-йўғи 17 киши! Бундан ташқари, америка бригадаси жуда катта ҳажмдаги дала ишларини бажаради. Энг муҳими, бундай юқори кўрсаткичлари учун америкаликлар ҳеч қандай мукофотлар билан тақдирлашнимайди.

Америка сигирини нима билан озиклантиришади? Биз ташриф буюрган куннинг рационаи қуйидагича эди: 9 кг концентрат, 8 кг га яқин оқсилли озуқа, 5 кг дан ортиқроқ беда пичани, 11 кг сенаж ва 8 кг га яқин маккажўхори силоси. Бизнинг сигирларимизнинг рационаи анча камтарона. Энг аввало унда оқсилли озуқа бўлмайди, лекин сомон керагидан ортиқ, беданинг ўрнини дағал хашак ўт эгаллайди, маккажўхори силоси эса америка стандартининг биронтасиға ҳам жавоб бермайди.

АЙОВА

Уч ой ўтганидан кейин мен АҚШнинг Маккажўхори Минтақасига, аниқроғи Айовага — мамлакатнинг асосий маккажўхори етиштирувчи штатига қайтиб келишимга тўғри келди. Бу ерга келишимнинг тафсилоти қуйидагича эди. ВАСХНИЛ Айова штати дорилфунуни билан мустақам алоқа ўрнатганлиги туфайли америкаликлар ҳали тарқаб кетмаган Шўролар Иттифоқи олимларинининг бир гуруҳини Дорилфунун жойлашган Эймс шаҳрида ўтказилиши мўлжалланаётган Бутунжаҳон ўсимликшунослари Конгрессида қатнашиш учун таклиф қилишганди. ВАСХНИЛ раҳбарияти ўн нафар олимлардан иборат гуруҳни белгилади, лекин 1992 йилнинг июл ойида ҳаммаси бўлиб 6 киши: Россиядан уч нафар, Белорус, Қирғизистон ва Қозоғистондан бир нафардан олимлар сафарга отланишди.

Американинг ҳар бир штати ўзининг рамзига эга. Айова учун улар қуйидагилардир: дарахт — эман, гул — наъматак, қуш — шарқ олтинсимон сайроқи қуши. Штатнинг жўрофий кенгликлари (координатлари): 92 градус ғарбий узунлик ва 42 градус шимолий кенликни ташкил этади. Айова 1846 йилда штат номини олган. У пайтларда бир гектар ер майдонининг баҳоси 3 долларга тенг эди, 1980 йилга келиб ернинг баҳоси 5 минг долларгача кўтарилди. Шу ўн йилликнинг сўнгида эса унинг нархи 2 500 долларгача пасайиб кетди. Айованинг норасмий рамзи бўлиб, албатта, маккажўхори ҳисобланади. Айнан мана шу ерда Н.С. Хрущев собиқ Шўролар Иттифоқининг бепоён майдонларида маккажўхори етиштиришни жорий қилишни ҳамда Америкага “етиб олиш ва ўзиб кетишни” хаёл қилган эди.

Конгрессга жаҳоннинг икки мингдан ортиқ олимлари қатнашишди. Бизлардагига нисбатан у ёқда ўсимликшунослик анча кенг маънода тушиниларди. Шу сабабдан ҳам йиғинда нафақат ўсимликшунос олимлар, балки селекционерлар, генетиклар, биотехнологлар, биохимиклар, физиологлар, тупроқшунослар ва бошқа мутахассислардан иборат вакиллар бор эди. Ялпи мажлисларда жаҳонга машҳур, йирик олимлар маърузалар билан чиқишди. Барчамизга таниш бўлган, 1970 йилда Нобел мукофоти соvrиндори, қишлоқ хўжалигидаги Яшил Инқилобнинг муаллифларидан бири, Айованинг асл фарзанди Норман

Берлоутнинг номини санаб ўтишнинг ўзи кифоя. Бизнинг маърузаларимиз деворий, яъни барча ахборотлар деворий тахтага илинган ва тадқиқотларнинг манбаи у орқали ёритилган эди. Бу тақлид маъруза шакли Фарба кенг қўлланилиб, у орқали баробарига ўнлаб олимлар чиқиш қила олиш имкониятига эга бўлишади.

Конгресс — суҳбат учун алоҳида мавзу, шу туфайли 14,5 миллион гектар ер майдонига эга бўлган Айова штати ҳақида сўз юритмоқчиман. Қайд этилган ер майдонининг 94 фоизи фермерларга тегишли. Айовада ҳам Маккажўхори Минтақасининг бошқа штатларидаги каби тупроқ — иқлим шароити маккажўхори етиштириш учун беҳад қулай ҳисобланади. Ўрта ҳисоб билан олганда ёғин-сочининг бир йиллик миқдори 815 мм га тенг бўлиб, штатнинг шимоли-ғарбида ўртача 700 мм бўлса, жануби-шарқда 890 мм гача ўзгариб туради. Яхши таъсир кўрсатадиган намгарчилик билан илиқ иқлим бир бирига мувофиқ келади, яъни бу ерда ўртача йиллик ҳарорат 9 градус бўлса, июл ойида бу кўрсаткич 23,5 градусга тенг бўлади.

Албатта, бу ерда ҳам об-ҳавонинг гоҳида ноқулай келиши ҳақидаги нолишларни эшитиш мумкин: бир қарасанг қуйиб беради, ҳамма жойни кўллатади, бир қарасанг бир томчи сув ғанимат. Шунга қарамасдан, маккажўхори ва соя донини етиштириш бу ерда барча кўрсаткичлар бўйича энг юқори ҳисобланади.

Ҳақиқатан ҳам, Айова ва Иллинойсда ем хашак ва оқсиллар шу қадар ғамланадики, бунинг натижасида АҚШ чорвачилик муаммоларини энг олий даражада ҳал этиши мумкин. Айова қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини бир қанча статистик амаллар бўйича ўзингиз муҳокама қилиб кўринг. Штат фермерлари ҳар йили 5,3 миллион гектардан ортиқ майдонларга маккажўхори уруғи қадаб, 35 миллион тонна дон етиштиришади. Бунда ўртача ҳосилдорлик ҳар бир гектардан 73 центнердан тўғри келади. Қозоғистоннинг суғориладиган майдонларида гектаридан 30—40 центнер атрофида маккажўхори ҳосили олиб, Республикада ялпи дон ишлаб чиқариш 25 миллион тоннани ташкил этади.

Қозоғистонда соя етиштириш учун жуда кичик майдонлар ажратилган бўлиб, бор-йўғи бир неча минг гектарни ташкил қилади, холос. Айовада эса бу қимматли,

оқсилга бой ўсимликни 33 миллион гектарга экиб, 8,4 миллион тонна дон ҳосили олишади.

Айовада силос учун маккажўхори деярлик етиштирилмайди. Бироқ бу ерда беда майдонлари 690 минг гектарни ташкил этиб, ўртача 77 центнердан пичан ҳосили етиштирилади. Дала ўсимликлари ичида сули ҳам кўзга ташланади. У етиштирилаётган 274 минг гектар майдоннинг ҳар гектаридан 22 центнердан ҳосил олинади.

Бу мени жуда ҳам таажжублантирди, чунки, бизда — Шимолий Қозоғистонда ҳам сулидан мана шундай ҳосил олиш мумкин, бироқ нима учундир уни экишни хоҳлашмайдилар. Ўйлаб қаранг-а, ҳар гектаридан 25 центнер соя ҳосили ва 73 центнер маккажўхори ҳосили бераётган ердан 22 центнер ҳосил берувчи сули учун ҳам ўрин ажратилган-ку! Ёки биз ҳеч нарсани тушунмаймиз ёки америкаликлар ғирт аҳмоқ. Иккаласидан бири. Бошқача бўлиши мумкин эмас!

Айова аҳолиси сал кам 3 миллион кишидан иборат бўлиб, улар IX асрнинг охири XX аср бошларида Европадан кўчиб ўтганлар авлоди ҳисобланишади.

Аҳолисини тўла немислар ёки чехлар ва ёки скандинавияликлар ташкил қилувчи шаҳарларни ҳалигача учратиш мумкин. Аммо инглиз тилидан бошқа тилда сўзлашувчи одамларни умуман топмайсиз.

Айова қишлоқ хўжалигининг ялпи даромади бир йилда 10,8 миллиард долларни ташкил этади. Унинг 48,8 фоизи чорвачиликка, 38,7 фоизи деҳқончиликка ва 7 фоизи давлат дотациялари ҳисобига тўғри келади. Шундай қилиб, биз ўйлаганимиздай бўлмасада, қишлоқ хўжалигида дотация мавжуд. Бари бир ҳам, чорва ва ўсимликлар маҳсулдорлиги энг юқори, меҳнат умдорлиги юксак бўлган шароитда ҳам улар мавжуд.

Чорвачиликда чўчқачилик етакчи ўринни эгаллайди. Бир йилда 22 миллион бошдан ортиқ бўлган чўчқа ёки 2,5 миллион тонна гўшт сотувга чиқарилади. Қорамоллар улуши бирмунча кам бўлсада, лекин унинг ҳам салмоғи салобатли, яъни бир миллион тонна атрофида мол гўшти етиштириш билан белгиланади. Бундан ташқари, 84 минг тонна курка гўшти ҳам ишлаб чиқарилади. Солиштириш мақсадида кўриб чиқадиган бўлсак, Қозоғистонда гўшт етиштириш 1,4 миллион тоннани ташкил эта-

ди. Бу қадар катта миқдордаги дон, гўшт ва сутни кимлар ишлаб чиқаришади?

Ҳа, айтгандай, сут чорвачилиги бу ерда иккиламчи ҳолатни эгаллаб, йилига 2 миллион тонна сут ишлаб чиқарилади (Қозоғистонда 5 миллион тонна), бироқ Қозоғистонда соғин сигирлар сони 3 миллион бошни ташкил этса, Айовада уларнинг миқдори бизнинг кўрсаткичдан ўн баробар кам.

1989 йилда Айовада ўртача 129 гектар ер майдони бўлиб, унда 105 минг нафар фермер хўжаликлари мавжуд бўлган.

Худди бошқа штатлардагидек, фермерлар сони икки баробарга камайган бўлса, ер майдони икки ҳиссага йириклашди. Фермаларнинг асосий қисмининг ўлчами 20 гектардан 200 гектаргача бўлиб, йилига 10 мингдан 250 минг долларгача бўлган сотув ҳажмига эга. Фермерларнинг катта қисми (60%) 44 ёшдан ошган бўлиб, кексариш мойиллиги мустаҳкам сақланиб турибди.

Нафақа ёшидаги фермерлар (Америкада қарилик нафақасига 65 ёшдан чиқишади) 1978 йилда 10,4 фоизни ташкил этган бўлса, ўн йилдан кейинги кўрсаткич 15,7 фоизга етди.

Ўсимликшунослар Конгресси давомида мен қатнашчиларнинг бир гуруҳи билан Бун округидаги Ричард ва Шарон Томпсонлар фермасига ташриф буюрдим. Бу ферма бизнинг ташрифимиз учун тасодифий танланган эмас экан. Чунки унинг эгалари 1985 йилда ташкил қилинган “Айованинг амалий фермерлари” ассоциацияси таркибига киришар экан. Қизиғи шундаки, уни қишлоқ хўжалиги энергетикаси Кенгаши бензинга қўйиладиган устама нарх ҳисобидан молиялаштирар экан. Ассоциация экологик жиҳатдан анча мустаҳкам бўлган деҳқончиликни ривожлантиришга қизиққан 300 нафар аъзони ўз ичига бирлаштиради. Унинг таркибига 28 нафар тадқиқотчи фермерлар ҳам киришади.

Томпсонлар фермасининг ҳайдаладиган ер майдони 120 гектарни ташкил қилиб, улардан олти далали алмашлаб экиш усулидан фойдаланишади: маккажўхори — соя — сули — турли хил ўтлар.

Мазкур фермада ўрганилаётган ва жорий этилаётган “регенератив тупроқшунослик”нинг бош элементлари қуйидагилар ҳисобланади: маккажўхори ва сояни жўяк-

лаб экиш, минерал ўғитлар ўрнига оқова сувлар аралаш-масидан иборат гўнг солиш, гербицидлар ишлатилмай экилган жавдар ёки хашаки нўхат-сули аралаш қоплама экинлар ёрдамида тупроқ эрозияси ва бегона ўтларга қарши курашиш.

Технология моҳияти қуйидаги операцияларни ўз ичига олади: ўтмишдош қаторлар орасига сўнгги ишлов берилади ёки кузда жўякларни текисламасдан кузги қоплама экинлар экилади, баҳорда далаларга гўнг чиқарилади, асосий экин экилгунига қадар, тупроққа ҳеч қандай ишлов берилмайди. Экиш жараёни жўякларни қоплама экинлар, гўнг ва бегона ўтлар билан биргаликда ағдарувчи, ясси тишлар ўрнатилган махсус сеялқаларда амалга оширилади. Дискалар ёрдамида бу массалар қаторлар ўртасига итқитилиб, маккажўхори уруғи ағдарилган жўяклар ўрнига қадалади.

Бу технологияни қўллаш бизда ҳам жорий этилади деб ўйламайман, лекин бир неча йил мобайнида тажриба устида фермернинг ўзи ишлаётганлиги ва ишлаб чиқариш тажрибаларини ўтказиш усулини яратаётганлигини кўриш мен учун қизиқиш ўйотган эди. Унинг тажрибаларини узоқлардан келиб ўзлаштириб кетишаётган бўлишсада, ён қўшнилари эски усулдан воз кечишмаяпти.

Бу ҳақда Шарон Томпсон ёрқин ҳикоя қилиб берди. Дастлаб улар айтишди: “Амалга ошмайди — маккажўхори кўкармайди”. Кейин шундай дейишди: “Кўкаргани билан — қандалалар еб кетади”. Бизлар эса 1967 йилдан буён гербицидларни қўлламай қўйдик, 1983 йилдан бошлаб эса гўнгни компостламаймиз, гўнг ва оқова сувлар учун гўнгхона қурдик. Бизда ҳосилдорлик бошқаларникига нисбатан паст эмас, харажатлар эса сезиларли кам бўлиши билан биргаликда тупроқ эрозияси ҳам қайд этилмайди.

Дик Томпсон қўшимча қилди: “Оддий рецептларнинг ўзи йўқ. Бошқаларнинг улар ҳақида бош қотиришига қараб ўтирмасдан фермерлар ўзлари учун ўзлари қайғуриши керак. Биз Шарон билан биргаликда, зироатчиликнинг гербицидлар ва минерал ўғитларни қўллашга асосланган тизимидан шунчаки қониқмадик. Ҳозир биз янги йўналишларни ахтараяпмиз ва бу ишимиз билан фахрланамиз. Бизда барча саволларга жавоблар ҳали топилганича йўқ. Биз изланишдан қочмаймиз. Сўнгги боб эса ҳали

ёзиб тугатилганича йўқ“. Менга унинг: “Фикрлар жуда кўп, лекин худди говмиш пичаннинг сараларини истеъмол қилиб, чириган ва айниганларини охурнинг тубида қолдиргани каби биз уларни яхши ёмонга ажрата билишимиз керак,” — деган сўзлари беҳад ёқиб тушди.

Томпсонларда деҳқончиликдан ташқари 90 бош она чўчқаси болалари билан ва 50 бош сигир бузоқлари билан мавжуд. Чорвада ҳам улар ўзига хос йўл ахтаришади. Масалан, ҳайдаладиган ерларнинг бир қисмидан яйловлар сифатида фойдаланиши қўшниларнинг ҳайратланишига сабаб бўлади, чунки улар бундай ерлардан маккажўхори экиб фойдаланишган бўлишарди. Чўчқаларни сақлаш ва асраш бўйича уларнинг ўз технологияси мавжуд: чўчқа болалари учун қисқартирилган бошланғич оқсилли рацион (21 дан 16,5 фоизгача), лизин қўшимчаси, антибиотиклар ўрнига пробиотикларни қўллашади, касалликларга қарши иммунитет ҳосил бўлиши учун туғриқхона бўлимидаги гўнларни бўғоз чўчқаларга бериш усулидан фойдаланишади.

АҚШда ўсимликшунослик ва зироатчиликнинг янги йўналишлари бўйича бу каби фермерлар ассоциацияси чуқур илдиз отган. Дик Томпсон шундай деди: “Мен уч хил шляпа кияман — фермерникини, олимникини ва жорий этувчиниикини”.

Минг афсуски, бизнинг олағовур замонимизда, Қозоғистонда фермер бўлиш учун кўп ҳолларда савдо одамлари ҳаракат қилишмоқда, энг ачинарлиси — улар Дикнинг шляпаларидан бирортасини ҳам кийишни хоҳлашмаяптилар.

Конгресс навбатдаги форумни 1996 йилда ўтказиш учун Ҳиндистоннинг Нью Деҳли шаҳрини белгилаш билан ўз ишини яқунлади. Мени таркибида ўн олти кишидан иборат бўлган (шулардан икки киши собиқ Иттифоқ худудидан) Бутунжаҳон Ўсимликшунослар Конгрессининг Доимий қўмитасига аъзоликка сайлашди.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрида	3
Зарур қўлланма	5
Муаллифдан	7
Америка бўйлаб икки сафар	8
Миссури бўйларида ноннинг баҳоси қанча?	38
Вашингтон	39
Монтана	43
Шимолий Дакота	58
Жанубий Дакота	63
Небраска	68
Маккажўхори Минтақаси	77
Иллинойс	84
Висконсин	118
Айова	122

Илмий-оммабон нашр

Сулейменов Мехлис Қосимович

АМЕРИКА ҚИШЛОҚ ХўЖАЛИГИ

Тошкент, 700129, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, Навоий кўчаси, 30.

Нашр учун масъул *Б. Омон*
Таржимонлар *Р. Ҳайитбоев, Ҳ. Нурматов*
Муҳаррир *А. Ирисбоев*
Расм *Т. Қаноатов*
Тех. муҳаррир *В. Мешеракова*
Мусоҳиҳ *С. Абдунабиева*

Н/К

Босишга 12.04.2000 да руҳсат этилди. Бичими 84×108¹/₂. Офсет қоғози. Офсет босма.
Шартли босма табоқ 6,72. Нашр босма табоқ 7,5. 10–2000 рақамли шартнома.
Жъми 1000 нусха. **20.** рақамли бузуртма. Нархи шартнома асосида.

“Атларгит” МСНЖ басмахонасида басилди. Тошкент, Х. Байқаро, 51.